

5724

5725

UNP

Thurs. 10/10/1910

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Χ. ΓΚΟΖΕΚΑΡΙΑΝ
ΔΟΥΡΓΟΤΙ Γ. 32
602000000
8. 406400000

ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ե Ի

ՏԱՐՈՆԻ ԱԾԽԱՐՀԸ
1914 - 1915

Գրեց՝ ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՌՈՒՍ—ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՈՒԵԱԿԻՆ

Քսան տարի է անցեր անարկու և համառած պատերազմէն, որուն ողջակէշը դարձուցին հայ ժողովուրդը աշխարհի զօրեղները:

Ժամանակն է ըզը բարձրացնելու անելի զէպքերու վրայէն, յաճախող Տարօնի աշխարհի, որու ժաօին քիչ է գրուած է կամ աղաւաղուած է յաճախ:

Իբր ականաւեա և դերակատար, ըստ ամենայնի պիտի ջանամ ապա տարկայական, ճշմարիտ և իրական նկարագրութիւնը ժամանակի և զէպքերու. պիտի չխուսափիմ ձաղկելու աղետալի սխալներն ու թերութիւնները մեր ամենքիս, որովհետեւ ոչ ոք իրաւունք ունի ապաղայ պատմութիւնը եզմելու:

Մինչդեռ թիւրքահայ ժողովուրդը ազգովին հեռի հեռ կը սպասէր բարենորոգումներու իրականացման, քանի որ «Մարդկաններէն» Գնդ. Հօթը արդէն իսկ

իր ք նական առաջին պատժար կատարելով հասած էր հայկական հարաւային նահանգները՝ եկեղեցիներու զանգակներու հրհուռալին ղողուններու և ժողովուրդի տնդուսպ խանդավառութիւններու ուղղեկցութեամբ, իսկ միւսը՝ Վէստէնէկ կը պատրաստուէր մեկնելու իր շքախումբով և աշխատակիցներով, օգոստոս 4ին (1914) պայթեցաւ նախ աւստրիական, ապա համաշխարհային պատերազմը:

Առաջին օրերուն հնարաւոր չէր, անշուշտ, այդ աղէտին ծաւալը, աւաղութիւնը և հետեանքները: Աստուծոյ ևս անկարելի կը խուսէր, որ թիւրք-իթթիհա աղաւթեան ղեկավարները մղուէին տնօրմէջ. վերջին վեց տարիներուն երեք այնպիսի հարուածներ էին կրած, (յոյն-թուրք, Թրիպոլի և Բալկանեան պատերազմները), որ, կը թուէր թէ ոչ արամադութիւն և ոչ ալ հնարաւորութիւնը պիտի ունենային նման քայլ առնելու:

Օսմանեան Սորհրդարանը արձակուրդի մէջ էր: Իթթիհատի էկզրոնական քլիւպը դարձած էր պետութեան ղեկավարութեան կնդրոն. եռուզեւ մը սկսած էր հոն:

Մեզի համար կենսական էր հարկաւ օր-օրին հասկնալ տնցուղարձը, ղեկավար չըլածներու արամադրութիւնները և մաադրութիւններն:

Պատրիարքարանի վարչական մարմինները ոչ նման յարաբերութիւններ պահելու և ոչ ալ վարագորներէ թափանցելու. կարողութիւնը ունէին:

Օսմանեան Սորհրդարանի անդամները ի վիճակի էին թիւրք ղեկավար չըլանակներու հետ աւելի սերտ չլիման մէջ լինելու, իսկ Դաշնակցութեան գաղափար մեքենան որոշ հնարաւորութիւններ ունէր անոնց քլիւպներէն ներս թափանցելու:

Քաղաքական մթնոլորտը արտադրութիւն.

ները յաճախ կը պարզուէին Վէրպլը տ'Օրիան» քաղաքական ազուսթին մէջ, օր պետական և քաղաքական թիւրք ղեկավարներէ զատ, միջազգային դիւանադէաներու ժամադրավայրն էր: Զոհրապը (և պ. Հալաճեանը կարծեմ) իր անդամի հանգամանքով, աւելի յաճախ սկսաւ երեւալ հոն: Գարօն և Վարդգէսը կապ կը պահէին նախարարներու հետ, իսկ միւս երեսփոխաններէն մէկ ջանին Իթթիհատի պատասխանատու անդամներուն հետ:

Այդ բոլոր տեղեկութիւնները կուգային ամփոփուիլ Վաղատարաքի խլաքութեան տէնէն վերի յարկի սենեակին մէջ, ուր տեղաւորուած էր Դաշնակցութեան Բիւրօն: Հոն, կը համադրուէին, հետեւութիւններ կը հանուէին (ի հարկէ, եթէ հնարուոր լինէր) ու կ'որոշուէին հետագայ քայլերը:

Այստեղ էր օր գաւառներէն կը ստացուէին ու կ'ուսումնասիրուէին կարեւոր լուրերը և տեղեկագիրները:

Նկատելի էր, որ թիւրքերը հեղհեղէ կը հակուէին գործօն դեր ստանձնելու պատերազմին մէջ: Պօսնա—Հերթօզօվինայի և Բալկանեան կորսուած հողամասերը յետ խլիւս քաղցր հեռանկարը, իսկ լիւս կողմէ գեղնցիկ կովկասին տէր դառնալու եւ ռուս սղձաւանջէն պարիսպով մը ապահովուելու ամամադրութիւնները թափ կ'առնէին: Այս հողի վրայ անպաշտօն բանակցութիւններ և ռաւարկութիւններ իսկ կը կատարուէին...

Այդ օրերուն Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Տրդ. Ընդհ. Փողովի օրոշումները (Թիւրքիոյ և պատերազմի մասին) ըստ երեւութիւն արդէն ծանօթ էին թիւրք ղեկավարներուն: Նաջի և Պէհաճախ Շաքիրը էրդրուսի մէջ այս հողի վրայ բանակցած էին մեր ընկերներու հետ: Պատգամաւոր Փաստամաններն

2004

1274-2002

(Գարօ) Թալէաթը արդէն հասկցուցած էր թէ դժգոհ է Դաշնակցութեան կրօնորական դիրքէն՝ աւելցնելով որ իրենք ազատ են աակէ պէտք եղած եզրակացութիւնները հանելու...

Պատերազմի յայտարարութեան առաջին օրէն իսկ թէ՛ Էրզրումի մէջ գտնուող մեր կարեւոր ընկերները, թէ՛ Պոլիս՝ մենք ամէն գինով կը ճգնէինք հակազդել թիւրքերու ահող պատերազմական տրամադրութիւններուն: Մեզի կը ջանալին ապահովցնել թէև, բայց Էրզրումի իրենց առաջարկը, սեղի, անշուշտ ոչ մէկ կասկած կը թողուր թէ Ռուսաստանի դէմ պիտի ելնեն:

Ընդհանուր յուսալքում մը կը տիրէ Պոլսոյ հայութեան մէջ. դաւառներէն անհանդսացնող լուրեր կուգային. մեր ժողովուրդը բնազդօրէն կը զգար թէ ահաւոր օրեր պիտի ապրէր. ելք կը փնտէին: Այդ հոգեբանական վիճակը աւելի ևս շեշտուեցաւ, երբ թիւրքերը հաշուեյարդարի ենթարկեցին հայկական բարենորոգումները՝ հեռագրական հրամանով մը ետ կանչուեցաւ Ինդ. Հօթը, իսկ Վէստէնէնկը Պոլսէն իսկ արձակեց...:

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Հայաստանի Բիւրօի Պոլսոյ հաստատածը առանց սպասելու Տրդ. Ընդհ. ժողովի օրոշումներուն և իր պաշտօնավարներուն և երկրի վրեւով, որ ճաճառէրը պիտի փախուին և ալլեւտ անկարելի պիտի դառնայ կովկասի հետ կապ պահել, առաջարկեց ինծի անսխալէս կովկասի ճամբով վերադառնալ ընտրական շրջանս՝ Վասպուրական:

Բիւրօն. այդ առթիւ ընկերներու լայն լորտ հըրդակցութիւն մը հրաւիրեց պարզելու համար օրուան քաղաքական վիճակը և մանաւանդ Պոլսոյ Բիւրօի շրջանի զեկազարութեան տեսակէտները

ճշտելու մեր և կովկասահայերու բռնելիք դիրքին նկատմամբ. արուած լինելով որ, Ընդհ. ժողովը, նախ քան պատերազմի յայտարարութիւնը ցրուած էր և չէր կրցած իր դիրքը ճշտել:

Այդ նիստերուն, բացի մեր կարեւոր ընկերներէն (Շահրիկեան, Խաթակ, Հրաչ, Արմէն Գարօ, Վարդգէս, Փաշայեան, Սարգիս Մինասեան, Սարգիս Բարսեղեան և այլք) հրաւիրուած էր նաև մասնակցելու Զօհրապը, Դժբախտաբար, անհնար է ինծի տալ լայն տարիներէ և ապրումներէ վերջ վերլուծել անհատ ընկերներու տեսակէտները կացութեան և ինչպէս և օրուան դէպքերու նախատեսութեան եւ զնահատութեան կամ հետագայ մեր ընկիւններու մասին:

Կը յիշեմ սիայն մօայլ դէմքերը, մասնազ ու սեւեռուն աչքեր և ահաւոր պատասխանատուութիւններու դիտակցութեան տակ կարծես կըսած՝ անուց տառամասող ճեմքը ժողովի սենեակի անկիւնէ մը սիւսը:

Կաւ կը լիչեմ նաև, որ ընդհանուր կարծիք կար թէ թիւրքերը անպատճառ նետուելու են պատերազմի քառօին մէջ. ներքին համոզում մը ունէինք նաև, որ պիտի հակին գերմաններու կողմը՝ ռուսներու հետ հաշիւներն մաքրելու համար...:

Այս պարագային մեր առջեւ կը ցցուէր այն դաժան հարցը, թէ ինչպէ՞ս պիտի ելնենք սարսափելի երկընտրանքէն, երբ ռուսահայերը պիտի կռուէին ռուսական բանակին մէջ և բնականօրէն ուրախութեամբ պիտի առաջնորդէին այդ բանակը դէպի աւետաց երկիրը — Թիւրքահայաստանի հողերը, մինչդեռ մենք պարտաւոր էինք մասնակցել թիւրք բանակին ոչ միայն իբրև զինուոր, այլև թիւրքերը

անկասկած պիտի պահանջէին մեզմէ չէզոքացնելու ռուսահայ զինուորներու և մարտիկներու գործողութիւնները և նոյն իսկ արտակարգ ծառայութիւններ անկախելու մեզմէ (ինչ որ խօսած էին արդէն էրզրումի մէջ):

Իսկ հակառակ պարագային — այդ ալ կը զգայինք անշուշտ ոչ այն համեմատութեամբ և անաւորութեամբ ինչ որ անդի աշնեցու. բայց կը սպասէինք անխնայ ֆալածանք թիւրքահայ մարտական ուժերու և մատուցականներու հանդէպ:

Զօհրապն էր ամենէն յաւետեալ և խորապէս քննիչուած:

Նա կորսնցուցած էր իր սովորական աշխարհը, խիստ մտահոգ էր ու անհանգիստ: Խոր թախծով մը հասակուած՝ դառնութեամբ կը խօսէր բարենորոգումներու վերջնական վախճանին մասին:

Անթէ թիւրքիան Ռուսաստանի թշնամիներուն հետ ըլլայ, վրէժը պիտի լուծէ մեզմէ թէ այսքան տարիներու յեղափոխութեան փոխարէն և թէ հայ դատին համար...:

Այսպէս կը մըմնջէր նա, քովս նստած, կարծես ինքն իրեն: Ու երբ, ժանաւանդ Խաթակը, ռեւորուած ու հաւատքով՝ Ռուսաստանի տնարկու ուժի մասին կը խօսէր, որ կրնար կարճ միջոցին մահացու հարուած տալ թիւրքերուն, Զօհրապը, — որ ուստեարը կը ճանչնար պատմութենէն և Պոլսէն միայն — պահ մը կը լափշտակուէր այդ հաւատարմներէն, բայց Շահրիկեանը կուգար խանդարելու անոր հօգիւրն անդրբութիւնը:

Մինչև ասոր ալ չեմ կրնար տաանց յուզուսի մօտնալ այդ սքանչելի հայ մարդու հօգեկան տառապանքը:

Որքան կը լիշեմ երկու տեսակէտներ կային:

Ա. — Ռուս — թիւրքական պատերազմի պարագային, ռուսները կայծակի ջախջախիչ հարուած պիտի տան թիւրքերուն. այս պարագային Կովկասի սէջ պէտք էր պատրաստ ունենալ հայ կամաւորներու զուեղեր, որոնք ռուս բանակին իրր յառաջապահ, փութով գրաւէին Հայաստանի ազգական կէտերը, թոյլ չտալով որ թիւրք — քիւրա տարրերը վիտսեն հայ ժողովուրդին:

Բ. — Բացի այդ, մշակել մեր քաղաքական պահանջները և ներկայացնել ռուսական իշխանութեան կաթողիկոսին միջոցաւ: Քաղաքական մեր բաղձանքներն էին. թիւրքահայաստանի անկախութիւնը, ռուսական հօշանաւորութեան տակ: Մինչոյն ժամանակ Հայաստանի Բիւռոն պէտք է որ հրահանգէր գաւառի իր կազմակերպութիւններուն, գաղտնորէն պատրաստուելու ինքնապաշտպանութեան: Իսկ վըտանդի պարագային միանալու ներարշաւ. հայ զուեղերուն:

Այս տեսակէտը կը պաշտպանէին Խաթակը, մասամբ Արմէն Գարօն, Սարգիսը և Տօքթօր Փաշայեանը:

Երկրորդ տեսակէտը աւելի պահպանողական էր: Զայն պաշտպանողները լուսաւես չէին այնքան ալ ռուսական յառաջլուսողացման նկատմամբ, արուած ըլլալով արեւմտեան ճակատներու հաւանական խոչորութեան պահանջը և ռուսական կովկասեան բանակի հրամանատարական կազմի որակը: Անոնց կարծիքով վտանգը անխուսափելի էր թիւրքահայ ժողովուրդի համար:

Թէև ինքնապաշտպանութեան պատրաստութեան հրահանգը պէտք էր տալ, բայց անհրաժեշտ էր նաև Կովկասի մէջ, սամաւաններուն մօտ, քանի մը կէտերու վրայ, ոչ համախուսը չպահել խոչոր միտ:

ւորներ հայ ստորակի խումբերու, որոնք կրաւորական դերին մէջ մնային և ծայրայեղ պարագաներուն (ջորդ կամ թրք, պարաթիւն) միայն սահմանը անցնէին: Վնասակար կը գտնէին ունէ ձեռով կամաւորական մասը կազմելու և ուրեմն ըստ ամենայնի ենթարկուելու ռուսական բանակին:

Այս պարագային թիւրքերը պրովօկասիօնի առիթ չունենալէ զատ, հայերու դէմ նախ քայլ մը ընելը աւելի երկար պիտի մտածէին սահմաններու վրայ կռուութիւնած ուժերու պատճառով, որոնք դիւրին կերպով կրնային գաղտնի ճամբաներով ներս ստահիլ և թիկունքէն ու կողերէն անհանգստացնելով թիւրքական զօւնդերը, անիշխանութիւն ստեղծել ներսը և անարեկել քրդական աւազակային տարրերը: Այս մասին երկրորդ տեսակէտ պաշտպանողները կը կարծէին, որ այժմէն պէտք է նախադգուշացնել թիւրք ղեկավարները, յայտնելով թէ սահմանի միւս կողմը գտնուող հայերը իրենց տեղերէն չպիտի շարժին, եթէ ներս քանուող ժողովրդին ֆիզիքական վտանգ չսպառնայ: Այս տեսակէտին կը յարէին Ս. Մինասեանը, Հրաչը, Վարդգէսը, Շահրիկեանը և աւելի ուշ Ջօհրապը:

Երկու իրարմէ տարբերող տեսակէտները անհաշտելի մնացին, որոշուեցաւ կեդք. Կոմիտէներու քննութեան ենթարկել ու միևնոյն ժամանակ երկու տեսակէտները առանձինն իմ միջոցաւ հաղորդել Արևելեան Իրաւօյին (Կովկաս), օգտակարով Լսոյն. Ժողովի պատգամաւորներու վերադարձին օրպէս զի ի հարկին քննութեան ենթարկէին:

Մինչ ատէ, բոլորը համաձայն էին, սակայն, որ Թիւրքիոյ հայութիւնը պարկեշտօրէն կատարէ իր քաղաքացիական պարտականութիւնները և կրկ պահանջուած զոհողութիւնները (չինսուրմագրութեան, արտակարգ հարկերու և այլն):

Օգոստոս 14ին պիտի մեկնէր իտալական վերջին նաւը դէպի Բաթում. ըսին թէ այսուհետեւ պիտի դադրի յարաբերութիւնը. այս առիթը եթէ խափցնէի, ուրեմն այլեւս չէի կրնար տեղէս շարժիլ:

Այդ ամէն Մեծ Կղզի կը բնակէի: Մեկնելուս նախօրը օրը, Արմէն Գարօն, Վարդգէսը և ես իրարիկունը միասին պիտի յանգնէինք. Ջօհրապն ալ հրաւիրեցինք և միատեղ նաև առինք, Մեծ Կղզի ելաւ:

Նաւին վերը, անկիւն մը քաշուած էինք. Ջօհրապը խօսուն ու թխուր, հայեացքը ծովի բացերուն, ջրային տենդով մը իր ընչացքին հետ կը խաղար. ճամբաւ ամբողջ տեղութեանը խիտ ապկալ կը խօսէր:

Մտանցած էինք Կղզիին, երբ արցունքով լեցուն աչքերը ուղղեց ինձի և յուզուած ըսաւ.

— «Վաղը կը մեկնիմ, ուրեմն... լաւ է ու ազնիւ երթալ ժողովուրդին քով ծանր օրերուն: Յնդափօնութիւնը եթէ արժանիք իսկ չունենայ, բաւ է որ իր անդամները այսպէս կը դատարարակէ — գիտնալ անձը առաջ ժողովուրդին: Իրէ՛ եթէ բանի մը պէտք ունենաս... ասոնք մեր գլխուն բան մը պիտի բերեն, գիտցած եղիր... դժբախտ ես ես որ չեմ կրնար հետևիլ ձեզի...»:

Իմ տարաբախտ բարեկամս, ինչպէ՛ս քո զգոյուն հոգիդ, որ այնքան լաւ կը ճանչնար չըջապատին մարդակիր պ բորենիները, չկրցաւ նախադգալ թէ քանի սը ամիս վերջը պիտի տանեն քեզի փշրելու գանկը Հայաստանի սեմին վրայ...:

Մեր նաւը Վասիօրի բնանէն առաջ հարթուեցաւ պղտիկ նաւէ մը, ըսին թէ թորփիլներ զտեղուած էին:

Ուսմանն էլ մը հետագած, ծովային թաթա-
ռի մը հանդիպեցանք: Մեզմէ քանի մը քիւլմէթը
հեռուն, յանկարծ, փչփուրներու հսկայ շեղջկոյաներ
ապա ջուրը հսկայ շտարուանի մը պէս վեր ելաւ,
այդ առան երկնքէն սե սիւն մը իջաւ, հասաւ բարձ-
րացող ջուրին և ծարաւած վիշապի մը պէս սկսաւ
ծնել անյաղ. սիւնը ծովէն մինչև երկինք երկարած
էր: Այս տեսարանը տեսց 8—10 վայրկեան, երբ
յանկարծ, սարսափելի պայթիւնով մը ջրային սիւնը
փչրուեցաւ, ամպը դէպի վեր ելաւ և վիթխարի ջրա-
յին անդունդ մը բացուեցաւ. որ կ'հատը կառաւորէն
մինչև որ աստիճանաբար լեցուեցաւ ու խաղաղեց: . .
Ճամբորդները չարագուշակ նշան մը կը նկատէին
այդ երևոյթը. թէև ոչ սնապաշտ, բայց ես ալ
բնագրէն ենթադրեցայ՝ սիրաս ճմլուեցաւ:

Երկրորդ օրը արշալոյսին արդէն Տրապիզոնին
առջևն էինք: Ոչ մէկ արգելք կար դուրս գալու:
Այնքապէս մակոյկ մը շուրի և քարափը ելայ: Երևի
Պոլսէն հեռագրած էին, օրովհետեւ ելած—չելած, մեր
վաղեմի ամենի զինուոր Աւետիսը և տեղական ընկեր-
ներ ելան առաջա:

Անհրաժեշտ էր գիտնալ թէ Ընդհ. Ժողովի
պատգամաւորներէն ուէ մէկը վերադարձած էր, հոն
էլէն արդեօք: Ըսին թէ օր մը առաջ Պոլիս էին
սեկնած Անուսնին և Զարգարնանը. շատ ցաւեցայ:

Տրապիզոնի մէջ կեսանքը խաղաղ էր: Մարդիկ
եւ լի միաքերէն ալ չէին անցներ մօտալուռ պատե-
լազմը: Հոն վերջին անգամ տեսայ մեր ապաբախտ
ընկերներէն Սեդրակ Սալանանը, և Վանցի վաղեմի
ընկերներէն Միհրան Արարքեցեանը, որ պղտիկ խա-
նութ մը ունէր և մտադիր էր Վան վերադառնալ,
ու Արմենակ Թոխմախեանը, որ ճաշարան մը բացած
էր: Խնդհ աղաք, որոնք ժամանակ չունեցան ապա-

սանիլ Վանի իրենց քաջարի ընկերներուն քով:

Եռուզեա էր Թիֆլիսի մէջ: Ռուս—թրքական
պատերազմը անխուսափելի կը նկատէին. Ժողովրդա-
կան հաւաքոյթներ տեղի կ'ունենային. օրոնց մէջ
լաճախ անյայտ մարդիկ մաքրոն կը բարձրանային՝
հրա՛րելով ամբոխին տրամադրութիւնները:

Խաչկրաց արշաւանքի նման բան մըն էր օր
կը պատրաստուէր:

Միւս կողմէ թրքայայ և կովկասայ երիտա-
սարդութիւնը Դաշնակցութեան դուռները փախ էին
առեր. կը պահանջէին հրապարակ ելնել և ձեռք
առնել կոմաւորական գունդեր կազմելու գործը: Ա-
նոնցմէ ամենէն գործօնը Հաճաղասպն էր, որ նոր էր
եկած Ընդհ. Ժողովէն և իրեն յատուկ ոգևորութեամբ
ու թափով, կը պահանջէր ստանձնել կամաւորական
գունդեր կազմելու ղեկավարութիւնը:

Կը հետեցնէի օւրեմն որ կովկասի մէջ ապրող
հայութեան համար կամաւորական գունդերով կոռւին
մասնակցիլ անառարկելի էր և բնական. հազիւ ա-
ռիթը եկած կը նկատէին թուրքէն վրէժ հանելու և
մանաւանդ մեր հողերը խլելու:

Այսպէս էր ընդհ. տրամադրութիւնը օր հեռա-
հեռէ կը վարակէր նաեւ հայ վերին խաւերը: Կը խո-
սիէն Պետերբուրգ պատգամաւորութիւնն սը զրկելու
մասին, որ առաջադրէր մեր քաղաքական պահանջ-
ները. Պետական Դուռայի անդամ Մ. Պապաշանեանը
հոն այդ օղջութեամբ կ'աշխատէր, կարծեմ:

Դալով մեր շրջաններուն՝ Դաշնակցութեան
ղեկավարութեան, ես դտայ դանօնք տառանուող և
անհանդիստ մտադրութիւններու մէջ: Ընդհ. Ժողովէն
պատգամաւորներ եկած էին արդէն. ղեկուցումէն
գիտէին ուրեմն Ընդհ. Ժողովի օրոյումները և իթթի.
հատի առաջարկները:

Միևնոյն ժամանակ, ամէն կողմէ բաբոյական ճնշում ի գործ կը դրուէր՝ դրական կեցողով վճռելու կամաւորական գունդերու խնդիրը և ստանձնել կազմակերպութեան ղեկավարութիւնը: Եթէ չեմ սխալիր նոյնիսկ արդէն հեռագրով կանչուած էր ապագա վարիչներէն Անդրանիկը:

Արագէտ էր մթնոլորտը երբ հասայ Թիֆլիզ, ուր շատ մը խիստ կարևոր նիստեր ունեցանք կուսակցական ղեկավարութեան լայն շրջանի մը հետ:

Որոշ կը յիշեմ միայն առջի. Զաւրիէվի քրոջ տան մէջ տեղի ունեցած ժողովները: Խաչ. Կարճիկեանը կը նախագահէր նիստին: Որքա՛ն փոխուած, հասունցած տեսայ այդ մարդը. խստադէմ, ինքնամփոփ, մեթափիկ և արտաբանող. նկատելի էր որ կը վայելէր հեղինակութիւն նոյնիսկ աւելի հին ընկերներու մէջ: Ընկերներէն, օրոնք ներկայ էին մեր ժողովներուն, կը յիշեմ Ա. Շահաթուհեանը, Բազր, Թօփչեանը, Կորիւնը, Զաւրիէվը, Արշ. Թադէոսեանը և առջի. Տէր—Դա. Թեանը: Իմ պեկուցումը Հայաստանի Բիւսոյի Պոլսոյ հատուածի տեսակէտներու մասին, քննուեցաւ երկար, խոր լրջութեամբ և բազմակողմանի: Ինչ համար սակայն պարզ էր արդէն, որ Թիֆլիզի ընկերներու մէջ կը գերակշռէր ռուս բանակին սկիզբէն իսկ կամաւորական գունդերով մասնակցելու տեսակէտը. ժողովրդական խաւերու խանդավառ ցոյցերը և միախառնումը, մեր չարքերուն և մարտական տարրերու յամառ պահանջները ազդած էին անոնց վրայ. կը խորհէին որ կարելի չէր տարեբարին այդ բուռն շարժումը և շարքերու արամադութիւնները թողուլ ճակատագրին, նա կրնար վիսօակար հուններու մէջ մանել կամ գործիք դառնալ առաջ հրամանատարութեան:

Կը մշակէի կարգ մը պայմաններ կազմուելիք գունդերու մասին և պահանջներ (գունդերու հրամանատարական կազմի իրաւասութիւններու, ազգային Բիւսոյի ենթակիցութիւնը, թրքահայ ժողովուրդի կանխակալ պաշտպանութեան): Ի նկատի ունէին նաև Թրքահայաստանի ազատագրման խնդիրը, կայսրը հանդիսաւորապէս ոչեւ է յայտարարէր իր խոստումը այդ մասին. Տօքթ. Զաւրիէվ այդ նպատակով Պետերբուրգ պիտի մեկնէր:

Սոսակցութիւններէն և վիճաբանութեան ընթացքէն տեղեկացայ, որ Թիֆլիզի մէջ կազմուած է բոլոր հասանքներէ Ազգային Բիւսո (կարծեմ առանց սոցիալ—դեմոկրատներու) և որ մերոնք կամաւորական գործի կազմակերպումը և ղեկավարութիւնը անոր կ'ուզեն յանձնել:

Ի նկատի ունէին արդէն գունդերու հրամանատարները և հրաւիրած էին զանոնք:

Ես կողմակից էր Պոլսոյ ընկերների հրկրորդ տեսակէտին — պատրաստի ուժեր ունենալ. չկապ ուրի ռուսական բանակին, մնալ կրաւորական դիրքի մէջ և ծայրայեղ կամ նպատաւոր պայմաններուն ուժերը ի յայտ բերելու: Երկարօրէն խօսեցանք ու վիճեցինք այս հարցին շուրջ:

Թիֆլիզի ընկերները արդէն բաւականաչափ խրուած էին դործոն մասնակցութեան մէջ, համոզուելու համար իմ կամ Պոլսոյ ընկերներէն օժանդակ բերած փաստներէն:

Անսահման հաւատ և օգնութիւն կը տիրէր կովկասահայութեան բոլոր խաւերուն մէջ, հաւատ ռուսական ուժերու նկատմամբ, հաւատ որ, վերջապէս, հայութիւնը պիտի հասնի իր լուսաւոր հանգրուանին և վստահութիւն, որ ռուս բանակը բոս

ամենայնի ու անվերապահ պիտի քաջալերէ ու օժանդակէ հայ կամաւորական գունդերուն:

Երթալով կ'աւելնային ուսու—թրքական պատերազմի հաւանականութիւնները: Պէտք էր շատ պել սահմանները կրնային գոցուիլ:

Ուղղակի իգշիւր անցայ: Ըսին թէ Դրոյին Պայազիւ կը հանդիպիւ: Իգշիւրէն մեկնելու նախօրէ իրիկունը քովս եկան Պաշկալէի հրեայ հարուստ վաճառականներէն երկու եղբայրները, որոնք վան պիտի վերադառնային Կովկասէն: Բայց շատ կը վախային ճամբաներէն: Ըստ երևոյթիւն բաւական դրամ ունէին քովերին: Խնդրեցին ընկերանալ ինձ: Էմ մէկուսի հանդամանքին կ'ապաստանէին:

Զընկիւի բարձունքին, որ սահմանադրուին էր ուսու ռահմանապահ զօրքէն 8—10 հոգի (որոնց երկուքը հայ էին) անցած էին սահմանադրէն ու հաւաքուած խօշոր ժայռի վրայ ստուերին մէջ, մտերմօրէն կը շաղակրատէին թիւրք զինուորներուն հետ...:

Հետեւեալ իրիկունը արդէն Պայազիւ էինք: Դրոյին հանդիպեցայ միայնակ տան պզտիկ սենեակի մը մէջ: Իր քովէ էր եգորը (յետագային Կարճչկեանի սպաննողը): Դրոն ճանչցուած էր և շատ ժողովրդականացած քիւրդերու մէջ «Սուրէն էֆէնախ» անուանով: Վաճառականութեամբ կը զբաղէր — որքան կը յիշեմ Կովկասէն շաքար և այլն կը ներսուծէր, փոխարէն ոչխար և հօւս բերք տրամանելով:

Դրոն պատմեց թէ քիւրդ համընտրեաներու մէջ խլրտում կը նշմարէ: անոնց մեծերը վերջին օրերը Պայազիւ լեցուած են: Ըստ թէ ինքն ալ կ'առնէ հակադրութեան տակ կը գտնուի: Բաներ մը կը գառնան իր շուրջը: Կը նախընտրէ վերադառնալ եւ վատան է որ պատերազմը պիտի պայթի: Երբ տես-

նենէն արդէն նա կը խորհնր կազմելու ուժեղ կոչս: Լորական գունդ մը Դեռ ես վան չհասած լուր առի որ արդէն մեկնած է Պայազիւէն: Հեռաւեռ էր չվառուած, օրովհետեւ, երբ Բերկրիի մէջ հանդիպեցայ Հայապաշտի պետերէն Մէհմէտ Սաթըղի մեր վաղեմի և հաւատարիմ բարեկամին, ըստ թէ կ'ապաստուի թիւրք զաղանի հրահանգ է տուած դաւադրութեն սպաննելու «Սուրէն էֆէնտին»: Բայց նա գիշերը անհետացեր է: Մէհմէտ Բէգը պատմեց թէ իր աշխրէթն ալ (հասիտի) հրաման է ստացեր պատրաստ լինելու: Պայազիւ է հրաւիրուած, բայց ինքը տրամադիր չէ երթալ: Թերեւ որդին զրկէ: Եպիս Լարս պական պատերազմի մասին ինձմէ տեղեկութիւններ առնելէ յետոյ, զլուրը արթորէն թափ տալով՝ աւելցուց:

«Դէշ հօտ կայ այս բոլորէն: Ժամանակին երբ քեզի կ'ըսէի թէ այս շուն—անհաւատ ոսկերուն (թիւրք) վատահաւթիւն պէտք չէ ընել, դուն կէ հաւատալիք: մեր տգէտ ու լիմար քրդութեան մէջ ալ միութիւն չկայ, որ հայերու հետ միանանք և գալիք օրերուն՝ մեր գործը կարգի դնենք... Աստուած մեզի օգնութեան հասնի»:

Երբ Պայազիւ էի, իբր պաշտօնական մարդ, այցելեցի գոյսապատին: շատ պաղ ընդունելութիւն մը ըրաւ: Գիտէի որ Դրոյի քով եմ իջած ու նենգ արտայայտութեամբ մը հարցուց: Թէ շատոնց է որ կը ճանչնայի «Սուրէն էֆէնտին»: Ըսի թէ Կովկասի յայտնի առեւտրականներէն է և օգտակար կրնայ լինել այս շրջաններուն: «Այո՛, — պատասխանեց նա քմիքով — վաճառական ըլլալու համար, դեռ շատ ջանիլ է» — «Եթէ երիտասարդ մը կրնայ գոյսապատ լինել, դժուար չէ վաճառական դառնալ, պատասխանեցի ես կատակով մը, աւանց: Ի հարկէ,

իր անհրաժեշտ հասկանալ ցույց տալու:

Կ'անցնէի հայաբնակ գիւղերէ, հանդիպելով իմ վաղեմի բարեկամներու երկրորդ քայլ անսահման յուսալի հայեացքներուն: Ինձմէ կը սպասէին լսելու "աւետիսը, — Հաւատարմի մօտակայ ազատութիւնը... Հայ ժողովուրդը խիստ նուրբ զգայութիւն ունի և բնագոյն վստահ էր, որ ուսաները պիտի արշաւէին դէպի Թրքական տարածք: Ասենքի կարծիքով Դաշնակցութեան և Կաթողիկոսի շնորհիւ է որ ուս կառավարութիւնը այդ քաղաքը պիտի առնէր, յատկապէս "հայութիւնը ազատելու անօրէններու լուծէն", ու հառաչանքով մը կը բացակայէին "Առաքելութիւնը դուռը հառու անի...": Նոյնն էր մթնոլորտը նաև Վանի մէջ: Քաղաքի ժողովուրդը անշուշտ աւելի զուսպ էր, զգուշանալով գործի պատճառով Թրքական թաղերուն կամ կառավարական շրջանակներուն: Թիւրք ժողովուրդը խիստ մտահոգ էր ու սքեմ:

Վաղեմեանը մինակ էր իր բնակարանին մէջ. հրաւիրեց իրեն հետ ապրելու: Ռուսական նախկին հիւպատոսարանին գրեթէ կից, Դաշնակցի առանն էր, կեկիկ երկու սենեակով և սրահով: Այդ առանն Վան կը գտնուէին նաև Քաղաքացիներն (որ Վասպուրականը վերէն վար ճամբորդած և լուսանկար ապակիներու մեծ պաշար էր հաւաքած), զաշնակցական "Խնչոն" և Դաշնակցական Արտիսները, որ կարծեմ Դաշնակցական շրջաններէն էր Արճէշի շրջանում: Հոն էին, ի հարկէ, Արամը, Իշխանը և Բուլղարացի Գրիգորը:

Այլ էր արամադրութիւնը մեր շարքային երկաթաուղիութեան և տարբեր Վասպուրականի կուսակցական ղեկավարներու:

Կրնամ վստահօրէն ըսել, թէ Վասպուրականի երկաթաուղիութիւնը (առանց կուսակցական խորութեան) բացարձակ հակառակ էր Թրքական բանակին

մէջ ծառայելու: Ես էն գիտով կը խուսափէի. մասնաւորապէս այս շրջանին, երբ անագին քաղաքական ակնկալիքներ կաին, երբ իրենց հայրենիքին ծառայելու րոպէն հասած էր և բարեկամ վիթխարի ուժ մը կը պատրաստուէր ճգնել թիւրքերուն, իմարութիւն էր զինուոր երթալ: Այդտեղ ևս զօրեղ բարոյական ճնշման տակ էր Վասպուրականի Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը:

Առաջին այս ապաւորութիւնը ստացայ, երբ չփման մէջ մտայ դիւ արցելոյ և մեր պատրաստած նոր սերունդին հետ:

Բայց անհրաժեշտ էր ընկերներու փութով ծանօթացնել Կովկասի մէջ տիրող արամադրութիւններուն և ձեռնարկներուն, քանի զեռ — կը կարծէի — ուշ չէր:

Քաղաքացիներն և Խնչոն կը պատրաստուէին Կովկաս վերադառնալ, ուրեմն պատեհութիւն էր անոնց միջոցով Վասպուրականի վիճակն ու ղեկավարութեան տեսակէտները հաղորդել Արևելեան Բիւսօյի շրջան մըն էր, որուն կարծիքները և որոշումները էական նշանակութիւն ունէին:

Իսկ ղեկուցումը՝ Պօլսոյ և Թիֆլիզի կուսակցական բարձրագոյն մարմիններու վերաբերմունքի և արամադրութիւններու մասին, խիստ ճնշող ապաւորութիւն թողուց ընկերներու վրայ: Ամենէն շատ ազդուած էին Արամը և Քաղաքացիներն. անոնք Թրքական ժողովուրդին համար կորստաբեր կը համարէին կամաւորական գունդերու կազմութիւնը և մանաւանդ զօրծոն մասնակցութիւնը և ենթարկումը ռուսական բանակին: Դաշնակցական Խնչոն ճիշտ անոնց հակառակ, ուսերը հրճուանքէն վեր—վեր կը նետէր, աչքով արագ շրջաններ կ'ընէր դէպի անսահման շուրջ:

1244-2001

Հապառը, ու որովհետև անոր ընդուն անդոր էր համոզելու իրմէ զօրաւորներուն, բացառանչութիւնս ներ կ'արձակէր ու կից կուտար՝ ճինչպէ՞ս կարելի է... խելքի բա՞ն է ձեռքից թողնելու այս առիթը. նորից սխալիս ենք մնալու... եթէ չխառնուենք, կարծում էք թիւըքերը սեղ հանդի՞ստ պիտի թողնեն...» մէկ խօսքով ամենալայն չափով մասնակցելու կողմնակից էր:

Վաստեանը, Իշխանը, Գալուստ Ալոյեանը և Բուլղարացի Գրիգորը աւելի շուտ կը միանային Պոլսոյ ընկերներու երկրորդ տեսակէտին — պատրաստել ուժեր, բայց զործածել խիստ անհրաժեշտ պարագաներուն միայն. այժմէն ուսական բանակին հետ չկապուել ու յանձնառութեան տակ չմտնել: Ուրիմն Վասպուրականը դէժ էր կամաւորական գունդերու պաշտօնական կազմութեան՝ ենթակայ առասպական սպայակոյտին: Այսպէս ալ հրահանգ տրուեցաւ Քաջաղունիին. Խեչոն մնաց իր տեսակէտին վրայ և յանձն չառաւ պատուիրակի դերը: Քանի մը օրէն անոնք մեկնեցան:

Վասպուրականը անկասկած կազմակերպական տեսակէտէն, յեղափոխական կուսակցութիւններու և մասնաւորապէս Դաշնակցութեան զօրեղ միջնաբերդն էր ժողովուրդը և մասնաւորապէս երիտասարդութիւնը լեցուած էր գլխաւորապէս Դաշնակցութեան սէջ: Դիւղերու կազմակերպութիւնները զանգուածաբան էին. անոնց մարտունակ տարրերէն ստեղծուած էին ինքնապաշտպանութեան կարգապահ զօրեղ խումբեր — որոնք կապուած էին իրար՝ գաւառական կեդրոնէ յը կառավարուելով, իսկ վերջինս ուղղակի կեդր. Կոմիտէին:

Չեմ հանդիպած երբեք և ոչ մէկ տեղ հայ ժողովրդական զանգուածներու, որոնք իրապէս այդքան

հաւատարմօրէն սնուած լինէին Դաշնակցութեան աւելիէն: Տարօնի հայութիւնը նորիպէս անցեալ մը ունէր, բայց երկրին պայմանները և անոնց խառնուածքը այդ ժողովուրդէն պատրաստած էր մօլեռանդ հայեր, աղքատէրներ, իսկ Վասպուրականի ժողովուրդը ոչ այնքան մօլեռանդ աղքատէրներ, որքան զիտակից դաշնակցականներ էին: Թերևս այս երեւոյթը կարելի է վերագրել ժողովուրդի կրթական մակարդակին, Կովկասեան հայութեան մերձաւորութեան և դաշնակցական մատուցականութեան հետ աւելի յաճախ և երկարատեւ շփման. կը դժուարեանամըսել:

Յենուած նման զանգուածի մը վրայ, Դաշնակցութեան ղեկավարները ամուր կը զգային ինքզինքնին, Կառավարութիւնը ևս անդիտակ չէր անոր: Այդ էր պատճառը, որ Վանի կուսակալ Թափն պէլը տարտաւ չփման մէջ էր դաշնակցական ղեկավար ընկերներու հետ:

Նրիտասարդ էր Թահսինը, կիրթ, խելացի և յարաբերական միաջով, անկեղծ իր վերաբերմունքին մէջ: Կը թուէր թէ մօլեռանդ իթթիհատականներէն չէր. չէր սիրէր բուռն միջոցներ և կը ձգտէր մեղի հետ ստեղծել միջին ճամբաներ, խուսափելու համար վատնաւոր բախումներէ:

Արդէն իսկ զննուորակոյութիւն յայտարարուած էր: Հայերը կը խուսափէին. գաւառները եւ մասնաւորապէս Կարճկանի շրջանը հանդիսա չէր. թիւը օստիկաններ քիւրա բեղերու հետ դաւադրութիւններ կը լարէին Դաշնակցութեան մարտիկներու դէմ, և ընդհարումներ իսկ պատահեցան:

Թահսինը կը խնդրէր փոխադարձ համաձայնութեամբ կարգադրել նորակոչներու հարցը և տեղի ունեցող դէպքերը չթողուլ որ մեծ ծաւալ ստանան:

Իբր մէպուսներէն մէկը, Վառսանը մեկնեցաւ Ոստան և տեղի գայմադաւի հետ (Շիւքրի — մօլե-
ռանդ և կրթուած իթթիհառապան մը) կարճկան ան-
ցաւ տեղին վրայ քննութիւն բանալու:

Սակայն Վանի իթթիհառապան քիւլպը շատ
աւելի ուժեղ էր և ազդեցիկ քան Վանի իշխանու-
թիւնը: Քիւլպը կը վարէին Վանի լօթի թիւրքերէն
մէկ երկուքը, գնդապետ Զաֆէր Թայարը, վանեցի
սպայ Վէֆէկը, Բիւլիւք Քիւլպի և ալլին (հետադաշին
Տարօնի հայութիւնը ջորդով ճիւղաւորի
հրամանատարը): Անշմարելի կերպով բացասական
մեծ դեր կը կատարէր նաև հուսուած ժանտարմա
քուժանդանը (սահմանապահ ժանտարմա գնդին պետը)
ապա Բնազիրը (էնկիւրիի ազգ. ժողովի) նախկին
նախագահը և այժմեան ազգ. պաշտպանութեան
գործավարը), ծայրայեղօրէն հայապաշտ, դաժան իր
պարտականութիւններու և պահանջներու մէջ:

Շատ լաճախ Թահսինը կ'այցելէր Վառսանի
բնակարանը, ուր ժողուած կը լինէինք, մեզմէ զատ
Իշխանն ու Արամը:

Վառսանն էր, գրեթէ միշտ, խօսակցութիւն
վարողը, ան անկաշկանդ ու անվերապահ էր իր
արտայայտութեան մէջ, անշուշտ, դեր կը կատարէր
նաև իր մէպուսի անկախ հանդամանքը. խիստ էր
քննադատութիւններու մէջ, գիտէր օրսալ դիմացինի
տրամադրութիւնները և օգտագործել զայն, առաջ-
նակարգ բանադնաց էր. գիտէր պնդել կամ ի հար-
կին իր զինուորները արժեցնել. Վալին յարգանք ու-
նէր անոր հանդէպ իբր խիստ ազնիւ մարդու, բայց
անգործնական և միջավայրի պայմաններուն անծա-
նօթ կը համարէր:

Արամի հետ մտերմօրէն կը խօսէին. կը քաշ-
ուէին անոր պաթկումներէն. իր տեսողականներու

պաշտպանութեան մէջ թափ մը, մօլեգին չեշտ սը կը
շնէր, օր կ'ազդէր դիմացինին հետ. բայց շատ ան-
գամ իրերքերը շահագործած են. անոր վայրկենական
բռնկումները և ըրած քայլերը, ճիշտօք տաժար
— կ'ըսէին անոր մասին — ամբողջ ունեցող մարդ է:

Իշխանը գրեթէ չէր խօսէր մեր բանակցու-
թիւններու ընթացքին, կամ դէմքի գծերով և աչքե-
րու արտայայտութեամբ կը մասնակցէր աւելի շուտ:
Մէկ կողմէր նստած, ջրայնօրէն մատը քթին մէջ կը
կօխէր ուժգին կամ մաղերու հետ կը խաղար, իսկ
երբ նկատէր նենգութիւն մը, կեղծիք մը, դու սը,
քիչ մը արիւնով լեցուած աչքերը փայլ կը ստաւա-
րին, սև կօպիճները արագ կը դառնային և բերանը
հեղնական սպառնող ժպիտով մը կը ծռուէր: Խիստ
կասկածամիտ էր իր բարեկամութիւններուն մէջ.
Թիւրքերը օրոնց յաճախ հանդիպած էինք, կը հաս-
կընային Իշխանին այդ դէմքի խաղերը և աւելի զգոյշ
կը դառնային:

Իշխանը սուսը ունէր թրքական քիւլպներու
միակ մարդն էր սեր մէջ, օր գիտէր, պաշտօնականէ
դուրս, կապ պահել բոլոր խաւերու հետ, մէջը լինե-
լով եւրոպացիներ: Կը վայելէր լանդուզն եւ անվախ
մարդու համբաւ. իր բարեկամութիւնը կը փնտը-
ուէր:

Վանի զինուորական հիմնարկութիւնները այդ
օրերուն (սեպտեմբեր) մեծ եղուղեաւ մէջ էին. առաջ
ուսթթիքական պատերազմի յայտարարութեան, ոչ
միայն զինուորական հւժավորումներ կը կատարուէին
այլև առաքումներ գունդերու դէպի սահմանադը-
լուս:

Օր մը Թահսին պէյէն Վառսանը և ես, իբր
մէպուսներ, հաւաք ստացանք ներկայ գտնուելու:

գումդեղու զօրանցքի մը, որոնք ռուսական սահման կը մեկնէին: Բերդի արևելակողմը, Աւանց գլղի ճանապարհին վրայ, հաւաքուած էին կառավարական և զինուորական բարձր աստիճանաւորներ չրջապատուած հայ և թիւրք տհաղին բազուկներ: Թահսինը հրաւրեց մեզ իր քով, ուր կանգնած էին արդէն թիւրք մէջուս Միւնիքը և հիւպատոսները: Զօրքերու խումբերը զինուորական նուագախումբի հնչիւններու հետ կը քալէին մեր առջևէն:

Իթթիհատի կարևոր անդամներէն Զօֆէր Թալարն էր հրամանատար մեկնող խումբին. նստած ճերմակ ձիու վրայ, սուրը մերկացուցած, հերոսի մը պէս կուրծքը դուրս ցցած, հպարտ մեզի բարեկցու անցաւ. վէֆիկն ալ զօրաբաժիններէն մէկը կը վարէր: Զօֆէր Թալարին կը հետևէր Ռոտանի յայտանի շէյխ Սոյիթը՝ երեսը քողով մը ծածկած և չրջապատուած փաթթեցաւորներով և քիւրդերով:

Մեր առն վերադարձանք, գտանք հեն Զօֆէր Թալարի այցեատմար, որուն վրայ կարդացինք իր անունը և նոր պաշտօնը, ապա անկիւնին քով մեծ տառերով "Թիֆլիզ...": Վանէն ելած էր վստահօրէն թիֆլիզ հասնելու մտադրութեամբ:

Սեպտեմբերի վերջերն էին. Մեր դժբախտ ընկեր Դաւուսա Ալոյեանը պիտի մեկնէր Կովկաս. իսկ անհետանա եղած էր վերջին անցուդարձերուն. ոտէն անդեակ էր ընդհ. արամադրութիւններուն և իւրքերու պատրաստութիւններուն: Իր մեկնելու ախորժ օրը դէպի Թօփրաք Քալէ օրսի ելանք իրեն, վաճառանին և Իշխանին հետ. կաքաւներ և նապաստակ սը բերինք, վերջինը իբր ճասրու պաշար պատրաստուեցաւ. հետևեալ օրը մեր առաջնորդներուն հետ հեռացաւ Վանէն:

Քանի մը օրէն հասաւ մեզի անոր գաւադորէն

սպաննութեան գոյժը Պալազիտի մէջ: Իթթիհատա հանները միջոցներ ձեռք առած էին ներսի գոյժներ. ներքը դուրս չհանելու դէպ: Կը կարծէին թէ Ալոյեանը խիստ կարևոր գաղտնիքներ ու հրահանգներ կը տանի իր հետ... Պէտէտաին Շաքիրի օրագրէն կը պարզուի այժմ, որ Իթթիհատը դեռ սեպտեմբերի սկիզբէն օրոշած էր ոչնչացնել հայ ղեկավարները:

Օրէ օր պատերազմի յայտարարութեան կը սպասուէր: Տենդուս կերպով հապճեպ ժողուուած զօրքը սահմաններ կը դրկուէին. Համիդիէները գունդերով սկսան երևիլ Վալիի սէրալին առջև. Թահսինը լսելի ու աւելի ջղային ու պահանջկոտ կը դառնար. հայ երիտասարդութիւնը արամադիր չէր ընդառաջ երթալու զօրակոչին. իսկ բռնի միջոցներ անգոր էին հարկադրելու անոնց: Կառավարական չրջանակները իրենց վերաբերմունքը փոխած էին հայերու հանդէպ: Ձերբակալած էին հնչակեան տեղական երեք աչքի ինկած շատ խոռամիսային երիտասարդներ, Սոլաքեանը Բուռեանը և Ասօն. մեր միջատաւթեան վալին կը պատասխանէր թէ հրամանը Պաշտէն է և թէ հնչակները Ռուսմանիոյ մէջ գաղտնի ժողովներ են ունեցեր ուժիմին դէմ գործելու համար...: Աղօտ լուրեր կուգային արդէն Կովկասէն կամաւորներու աղմկովի հաւաքոյթներու և կողմակերպութեան մասին: Անդրանիկի անունը արդէն կը լսէինք թիւրքերու բերնէն, որ իբր թէ եկած է Պարսկաստան: Իթթիհատի քիւլը խորհրդաւոր և տեսական ժողովներ տեղի կ'ունենային. լուր կը չրջէր, որ հայերը կը զինուին և պիտի թիկունքէն զարնեն...:

Պէտք էր դրութիւնը փրկել. Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը կը խորհէր քիչ թիւով զինուորացիներ առ և բոլորովին դատաւիք չլինել: Իսկ երիտասարդութեան բոլոր մէկ մասը արամադիր էր բա-

նակին մէջ մտնելու, պայմանով որ յղէնք արուի ի-
րենց և ոչ թէ զրկուին ճամէլէն կոչուած գունդեր:
Այդ ատենն էր, որ Արամը, իրեն յատուկ բանկումով
մը՝ դաւալ զուրնալի ուղեկցութեամբ, սէրայի դուռը
տարաւ քանի մը ասանեակ երիտասարդներ ու ճա-
րենատիրական ճառով մը յանձնեց անոնց, թէեւ
անոնցմէ և ոչ մէկը մնաց բանակին մէջ. համբանե-
րէն փախան բարեբախտաբար:

Վասպուրականը սերտ յարաբերութեան մէջ էր
Դուրանի (Տարոն) հետ: Հոն վերահաստատուած էր
մեր ընկեր Ռուբէնը որ նոր վերադարձած էր էրզրու-
մէն. մասնաւոր էր Տարոնի կացութեան վերաբերմամբ.
գրեթէ նոյն վիճակը կը տիրէր և հոն: Հոկտեմբերի
դիրքն էր, որ ստացուեցաւ անկէ աւելի լուրջ մտա-
հոգութիւն պատճառով նամակ մը: Պա-
տերազմը անխուսափելի կը նկատուէր. զօրահաւաք
էր. քրիւղերը շարժման մէջ էին. զօրք կը պահան-
ջուի հայերէն. շրջանի պատգամատար Դեղաժը վերա-
դարձած էր Պոլիս: Պարլամենտը այդ ատենները հրա-
ւերուած էր նիստի. հեռագիր ստացած էր նաեւ
Վասպետը որուն պատասխանեց ընդարձակ տեղեկա-
գրով մը երկրի ծանր կացութիւնը պարզադ. այդ
պայմաններուն մէջ նա նպատակադարձար կը գտնէր
մնալ իր ընտրական շրջանը և էր խնդրէր արձակուրդ
տալ իրեն:

Նոյնիմաստ հեռագիր մը տուի ես Մուշէն մի-
այն, յայտնելով թէ կարճ միջոցէն կը մեկնիմ:

Ոչ ոք կը մնար կառավարութեան հետ յարա-
բերութիւն պահող: Կարիք կը զգային պաշտօնական
հանգամանք կրող ընկերով մը:

Այդ ես էի, ի հարկէ: Ըն երեսը որոշեցին որ
անմիջապէս Մուշ մեկնիմ, անկէ Պոլիս անց ելու հա-
մար: Ես ալ անհրաժեշտ կը համարէի այդ. քանի որ
Վան օժտուած էր արդէն պէտք եղածէն աւելի զե-
կավար ուժերով:

A.

ԴԵՊԻ ՏԱՐՈՆ

Նոր թախիծով և չարադուշակ նախազգա-
ցումներով համակուած կը մեկնէի Վանէն: Պարտա-
կանութիւնը կը հարկադրէր ինձ, այդ վասնդներով
յղի օրերուն, բաժնուելու վարի մը, որուն ամէն
մէկ լեռ—բլուրը, հովիտն ու ժուռը կապուած էին
սրտիս պատմութեամբ մը, և ժողովուրդէ մը, որուն
հետ սնուցած էի երկար տարիներ՝ լեցուն սքանչելի
պահերով և դառն ու տառապանքով լի օրերով, որ
դիրքին չէր ձգել եւ յեղափոխական այն սերունդը,
որուն հետ ապրեցայ ու միտանդ կրեցի յեղափոխու-
թեան կեանքի ծանրութիւնը, դառնութիւնները և
հոգեկան հաճօյքը: Կը զգայի որ վերջին անգամ կը
տեսնէի չէն Վասպուրականը:

Որոշած էինք գաղտնի պահել մեկնումս ժողո-
վուրդէն և տեղացի ընկերներէն: Լուր տարածած
էինք թէ Աղթամար պիտի երթամ. կառավարութեան
ալ ըսած էի այդպէս և խնդրած, որ ոտիկան մը
տրամադրուի ինձ մինչև հեն:

Մ. և Կողմէ, կարգադրած էի, որ մեր հին
հայդուկներէն Լորթօն, օգ այդ ատեն ձիապանու-
թեամբ կ'ապրէր, մեկնուսիս հեռակալ օրը իրերս
բերէ Աղթամար, ուրկէ պիտի ուղեկցէր ինձի մինչև
Բաղէշ:

Եթէ չեմ սխալիր, Հոկտեմբերի սկիզբներուն
էր, երբ ճամբայ ելայ՝ մեր սքանչելի ծովակի ելրէն,
ձիերու դանդաղ քալերով, ոտիկանը ետեւէս:

Մաշտակ գիւղին քովէն անցած պահուս չկրցի
զրկել ինձի իմ համեստ, հաւատարիմ գինուոր Գաս-
պարին անսնելու հաճուքէն: Շատ երիտասարդ չէր,
երբ օր մը եկաւ ինքզինքը նուիրելու յեղափոխու-
թեան: ունեւոր էր և ամուսնացած: Մինչև վերջը
մնաց իր պարտականութեան գլուխը, իսկ սահմա-
նադրութենէն վերջ վերադարձաւ գիւղը իւր գութա-
նին քովը:

Իմ անակնկալ երևումէս չփութած ու անս. հ-
ման ուրախ՝ գիւղը գլխաւս հաւաքեց և գիւղով կը
ձգնէր համոզել մնալու իրենց քովը: Մաշտակը ոչինչ
գիտէր աշխարհին սպառնացող փոթորիկներէն —
գաղաւթէն հոտերը գիւղ կուգային խաղաղ, կտուր-
ներն ճիճ ու պիժով կը վխտային: միայն Գասպարն
էր մտահոգ. չէր կորսնցուցած հայգուկային հոտառու-
թիւնը վառանգի պահերուն:

— Պատերազմի հոտ կուգայ, Պարոն. եթէ
լինի, էս շները մեր բուրդը կը գզեն. ըսինք ըստու-
ղէն գէնքի պէտք չմնաց, էս անգամ էլ աւելի...» կը
խօսէր դաժէր նա, սիւնոյն ժամանակ իւր հարցական
հայեացքը ուղղելով դէմքին:

Ոստիկանն ալ հանգիստ չէր: Ճափաւ կողմ-
նակի հարցերով կը ձգնէր խօսակցութիւն սկսել ու
վերջը ախ ու վախով դարձաւ ինձ.

— Պէ, էֆէնտի օրթան գէշ կը տեսնեմ. նորէն
յետֆիր աուսը մեր հոգիէն վազ չի գար. վա՛յ մեզի
պէս ֆուկարաներուն. չնչին ամսակէան մը ունին, որ
չան աղէկ ձգուած փշրանքներ են. ի՞նչ պիտի լինի
մեր ընտանիքներուն վիճակը, այս խեղճ երկրի վի-
ճակը, Աստուած մեզի օգնութեան հասնի...:

Քաջալերեցի զինքը և բաժնուեցայ ոստանէն,
ըսելով, թէ Ռոտանէն անդին չեմ լուզեր նեղութիւն
տալ իրեն:

Իրիկնամուտ էր երբ մինակս ճամբայ ելաւ.
ուշ գիշեր էր, երբ ծեծնցի Ալաւաքի Ախթամարի
կաթողիկոսարանի դարպասը, գաւթաճերու յարձա-
կումներու մէջէն:

Բնաթաթախ դուռն ելան հոտաղները, ապա
հին ընկերս Դանիէլ Վարդապետը ուրախութենէն
ինքիւրմէ ելած, և եղնիկը Ըսին թէ նկարիչ Թէրլէ-
մէզեանը ևս 8—10 օրէ ի վեր հոն է ու առաջնորդե-
ցին հիւրասենեակը. Մինչև առաւօտ հարցեր կուտային
քաղաքական ընդհանուր կացութեան մասին: Տաք
թէյը կու տալով, կը ջանայի բաւարարել: Անհատ-
գիւտ չէին. հաւատացած էին օր ուս — թրջական
պատերազմի մը պարագային ուսները շարաթէ սը
Վասպուրականի տէրը պիտի դառնային. անհատ էր
այդ երկու վարդապետներուն հրճուանքը:

Թէրլէմէզեանն էր քիչ մը տոտես, վստահու-
թիւն չունէր ուսներու վերաբերմամբ և կը վախնար
որ մեր ժողովուրդը ոտքի տակ երթար: Հետեւեալ
օրը ցոյց տուաւ ինձ իր նկարած պատկերներուն շատ
արժէքաւոր ու գեղեցիկ հաւաքածոն, որոնք բոլորն
ալ, դժբախտաբար, կորսնցուց Վանի առաջին նա-
հանջի տեսն:

Հետեւեալ օրը երեկուս Լօրթօն իր փոռակը
ճերմակ պեխերով, յաղթանդամ մարմնոյն համեմա-
տութեամբ փոքր ձրու մը վրայ: Ահագին փափախը
վար առաւ. «Սինեա՛ աէր» մը արտասանեց թիւն
տակէն իր սովորական հեղնականի նստող ժպիտով
ու դառնալով ինձ, «էկա՛, տէ՛ թէլի էրթանք, էստ
վարդապետների մօտ շատ կնիալ չեղ՛ի, կը մասնեն
...» ու մանկական քրքիջով մը մօտեցաւ ուտելիք-
ներուն: Լօրթօն զինուոր սղած էր ինձ հին Նախրջե-
ւանի մէջ հայ — թաթարական ընդհարումներու սիջո-
ցին. ինձմէ առաջ հոն էր արդէն, մասնակցաւ թա-

Թարական լեռնալին գիւղերէն մէկուն վրայ նդած արշաւանքի մը. սպաննած էր Թաթար աղնուական պաշտօնաթող ժէնէրալ մը, որուն վերարկուն կարմիր աստառով. կը կրէր միշտ: Նշանակած էինք հեկեղեցու դիրքերու հսկել: Բորը դուրս ցցած, դարձ ասփռի փափախը գլխին, ձեռքերը ետե դրած կը հետեւի մանաւանդ Թաթար անցորդներուն ու շարժումներուն: Մեծ սիրահար էր քաղաքի բէգերու դէմ կռւններուն, Քաջ շներին պիտի ստաշեցնել, ինչոք են յեղաւոր, թէ չէ ֆուքարա, քննառ թաթարը խեղճ ին:

Անգամ մը սակայն, յանձնած էինք դարանէն զնդակահարել տեղի մեծ բէգերէն մէկը, որ Զարդի հեղինակներէն էր. զնայեալ վերադարձաւ:

— Վերջացիր, կը հաքցնեմ:

— Չէ՛, Պարսէ:

— Ինչո՞ւ, աղբաւդ չէ՛ր:

— Չէ՛, էնտեղ էր, համա ձեռքս չգնաց միտմիտ իր տեղ նստած մարդը սպաննել...:

Կարգապահական պատիժ նշանակեցի և զէնքը ձեռքէն առի մէկ շաքախ. յանձնեց, բայց չդադրեցաւ անարգար համարելու պատիժը. «Եղափոխակաւնը պէտք չէ որ պատի ետեէն մարդ զարնէ»:

Աղթաթարէն դուրս ելլելէ վերջը՝ զգալի եղաւ կարծած, որ Վասպուրականէն կը հեռանամ: Արեւմտեան Գուաշը և Կարճկանը հին տաճարները իբր ֆէտայի այցելած էի թէեւ, բայց ոչ շատ յահախ:

Գոմս գիշերեցինք. հին շրջիկներէն Վարդանը լրագիրներէն գիտէր աշխարհի վիճակը, բայց մեր ժողովուրդի մէջ լաւատեսութիւն մը կտր եւ խոր հաւատ՝ պէպի ճոռուի թուրիո ամենակարողութիւնը: Տեղեկութիւններ տուին իրենց շրջանի համրութիւններու խմբաւորումներու մասին. յայտնեցին որ շատերը

կը խուսափին և գունդերու կէտն իսկ չի ժողովուրդ:

Հեռեկաւ մարդը որը գրեթէ կ'անցնէինք Կապուտ—Կողի անտառապատ լեռնալանջերէն ձգուող արահետով, որ կախուած էր խորշերու վրայ թուալուող ծովին վրայ: Սորիէն այն կողմ կ'ըջնենք ասփառակը և Խնձորկիւնէն աստիճանաբար կը բարձրանանք գիշերելու Ուրտափ գիւղը մեր երախտաւոր զինուոր հաշակաւոր Քալապէխ Կարապետի մօտ: Ոչ ոք ունի նա. ախոռ մը, որուն մէջ գետինը կը դղրդեցնէ իր սշտաթաւը շօղոքը, Դաշնակցութեան Մօսինը և հափուկին: Երկար տարիներով նա սովորութիւն ըրած է հրացանը ծուկեղծուն մէջ գրկած, եափուկիւն մէջ պլլուելի և պառկել իր նժոյգին քով կապուած ախտակամածին վրայ:

Երկինքէն իջած էինք սնոր համար: Փաթ. թուեցաւ մեզ, համբուրեց ձեռքերս և գրեթէ ձեռքերու վրայ աւրաւ իր ֆենաւորի դախաին վրայ:

Դառնացած էր իր գիւղացիներէն, որ մեղկ են, սոսցած են յեղափոխութիւնը, դանդաղեցաւ գիւղի ղեկին, որ կը պառակտէ ժողովուրդը, իր խօսքով «մաւրիչ» է և «լրտես»:

Ամբողջ գիշերը անոր ու Լօրթիի փոփոխութիւնը կը լսէի կրակին քով. երկու հին զինակիցները իրենց և ազգի ցաւերը կուլային. Լօրթօն կից—կտար կը պտտէր. «ճողգէն» կուգար, շատ բան պէտք է որ գիտնար. կը պտտէր քաղաքական բարդ խնդիրներն որ լսած էր զէս—զէնէն. ինքն ալ յաճախ կը խնդար իր ըսածներուն վրայ. բայց Փալապէխը խիստ մօտ խոհ ու լուրջ կը լսէր ու տենդագին լարուածութեամբ հարցեր կուտար աւագ ընկերներու ամէն մէկի մասին պատերազմի, կառավարութեան, զօրակոյի հն. և ու Լուսարաց էր, որը Լօրթօն նստած տեղը քնացաւ:

Փալատները թէյ կը պատրաստէր:

— Կարապետ, ինչո՞ւ չքննար. հարցուցի իրեն:

— Է՛, Պարոն, ասէն որ գործս ի՞նչ է: Եւ քաջալերուած նստաւ և իր աղէքաբարձը բացաւ:

Դիւղին մէջ դաւադիրներ կային անոր դէմ. կառավարութիւնը անոնց սիջողաւ կ'ուզէր սպաննել տալ զինքը: Ու աւելցուց,

— Պարոն Վառժանը կնիքը դրկեց ինծի որ Վան երթամ, համա ես տեղէս չեմ էլնի, չուր սեր դաւաճան աէսը չսպաննեմ: Կը խնդրեմ որ հրաման տաս, ես ինձոր հախէն գտա...:

Շօտ համոզեցի, որ մինակը չմնայ այս ան-
կիւնը, անմիջապէս մեկնի Վան միտնալու հին ըն-
կերներուն: Պաշտօնողական համաձայնութիւն մը
տուաւ ու հեծնելով իր հրաշալի ձին ինկաւ առաջ-
ներս ու ետ ու առաջ քշելով առաջնորդեց մինչեւ
Բաղէշի կիրճի բերան գտնուող ճիւղին: Վերադարձի
պահուն խիստ լուրջ էր. նորէն կրկնեցի պահանջս
անմիջապէս Վան մեկնելու. կէս—խոստում տալով
ձին մարակեց և անհետացաւ:

Ջարդերէ առաջ խաբելով Բաղէշ տարին եւ
բանտին մէջ սպաննեցին այդ օտար—առիւծը:

Բաղէշը կը գտնւի դէպի հարաւ Սղերդ տանող
կիրճին մէջ. երկու կողմերէն պատնէշի մը պէս կ'եր-
կարին հիւսիսէն հարաւ կցցանի ու Սղերդի և միւս
կողմէ Մօսկուի ասեհի լեռնաշղթաները:

Լօրթօն, հակառակ իր յարառեւ կենսութեան
ընտրութեան, լուռ է, մռայլ և ստահոգ:

— Ինչո՞ւ չեմ խօսիր, Լօրթօ:

— Ինչ խօսա՞մ, պարոն, սիրտս հանգիստ չի
տփսո՞ս սեր մամլաքեաթը... Ես էլ պիտի գտն
հետք մինչև Մուշ. մինակ չեմ թողնի երթաւ էս

վայրենի տեղերից...:

Դէշ էր աղքատած կիրճի մռայլ տեսքէն: Հա-
կառակ իր յաղթանդամ հասակին, Լօրթօն ապուր-
ուող էր և փախ զգացումներ ունէր:

Արցունքով բաժնուեցաւ ինձմէ. "Դաշնակցու-
թեան Աստուածը քեզի հեռա՝ արտասանեց կերկրա-
ցող ձայնով Վը ու վերադարձաւ Բաղէշէն: Ձայն ալ
վերջին տնգամ տեսայ...:

Բաղէշ մտաւ տու—թրքական պատերազմի
յայտարարութեան օրը. այդ օրն իսկ Սղերդի շէյխ
Սայրա Սլիի ըմբոստութիւնը զսպուած և տնար պա-
րազուխներէն շէյխ Սէլիմը դեռ կը ձօնէր կախաղա-
նին վրայ, քաղաքի հրապարակին մէջ տեղը: 702 ան-
ցած, երկար մօրուքով ծերունի մը որ գլուխը սէկ
կողսի վրայ հակած, պարանէն կախուած էր:

Հայոց թագին մէջ Սլաքի տունն էր (Արսենակ
Յոսիկեան), ուր իջանք:

Սլաքը յեղափոխական հին երախտուորներէն
էր, շատ լաւ քրտագէտ, բազմիցս իբր գործակալ
աշխատած էր քիւրա զանազան աշխրէթներու, եւ
մասնաւորապէս Հայտարարի պետերէն Մուսթաֆա
բէգի մօտ, որի բնակավայրը Տատինի Միջոցան
գիւղն էր: Բէգը և իր կնիքը սեր հաւատարիմ բարե-
կամներէն էին. հոն էր մեր զէնքերու փախադու-
թեան գլխաւոր կայաններէն մէկը: Սլաքը սեռ համ-
բու կը վայելէր շրջակայ աշխրէթներու մէջ և շատ
օգտակար եղաւ յեղափոխական գործին:

Բաղէշի և շրջակայքի հայութեան վրձակը,
Սլաքի պատմածներուն համաձայն, շատ լուրջ էր և
վտանգաւոր: Կառավարութիւնը համախիտներու գուն-
դերը լեցուցած էր քաղաքը, օրօնք տնիշտանութեան
և թալանի կը մատնէին շուկան, որ հայերու ձեռքն
էր: Նոյնիսկ հայ թաղերն ալ սպառնալիքի տակ էին:

Նոյն վիճակը, մերթ աւելի վատաբար, կը տիրէր նաեւ հայ գիւղերու մէջ և ճամբաներուն վրայ: Միւս կողմէ խստորէն զօրանաւ ձեռնարկուած էր հայրենու, բոսնց մէկ մասը, դատան պայմաններու մէջ կ'աշխատեցնէին ճամբաներու և նոր զօրանոցներու շէնքերու վրայ, միւս մասը կը զրկուէր դէպի հիւսիս. հայերու զօրանաւաքը չարաշահութեան և ապօրինութիւններու ենթարկուած էր: Անխնայ բռնադրաւումներ սկսած էին Բաղէշի վաճառականներէն և այլն և այլն:

Սլաքը և տեղական ընկերները պատմելով այդ բոլորը՝ խորհուրդ տուին այցելել նաեւ առաջնորդին ու անկէ վերջ կուտակալին: Պէտք էին արդէն այդ երկու այցելութիւնները:

Առաջնորդ Սուրէն Դաւէթեան երիտասարդ վարդապետ մըն էր, խաշօր, սև, վառվառն աչքերով: Դաշնակցութեան համակիրներէն չէր թէն, բայց այդ օրերուն անփորձ ու երիտասարդ վարդապետին համար քիչ օժանդակութիւն չէր ունենալ իր քով օսմանեան խորհրդարանի անդամ մը, որուն առջև դոց չէին կուտակալի և ուրիշ կառավարական անձանց դուռները: Նա ևս թափեց իր դառնութիւնները, պատմեց իր դիմումներու մասին, որոնք բացարձակ ապարդիւն կը մնային:

Ստացայ տեղեկութիւններ և բնութագրիմք նաեւ կուտակալին մասին: Մուսթաֆա Ագաթիւ Սալըքը իթթիհատի դպրոցէն ելած էր, կրթութեամբ փորձ, խիստ ապակառք ու խորամանկ մէկն էր, կ'ըսէին, որ չէր հանդուրժեր հայերուն: Առաջնորդին հասկցուցած էր, թէ վարդապետը պէտք է որ բաւականանայ միայն հոգևորական պաշտօնով, թէ հայերը, իբրև օսմանեան երկրի քաղաքացիներ, արդէն կը վայելեն հաւատարմութիւններ, ուրեմն պարտաւոր են ծա-

ւայել հայրենիքին ու կրել ծանրութիւնը:

Կուտակալը զիս ընդունեց որոշ յարգանքով, բայց խիստ վերապահ էր և սակաւախօս: 40էն քիչ սը անց, մօրուքով սակէ ակնոցներու տակէն կը փայլէր իր սււր, որոնող հայեացքը, որ սակայն քիչ ահամ կը հանդուրժէր աչքերուս...:

Լսեց ինծի ուշադիր ու քաղաքավարի, ապա ըսաւ թէ այդ բոլոր դանդառններուն տեղեւի է ինքը. կը ջանայ ապօրինի և անարդար դէպքերուն վերջ տալ, բայց դատան պահանջը պատերազմի պէտք է որ բաւարարուի. բանակին զինուոր և պաշար հարկաւոր են, իսկ թիկունքէն կը պահանջէ կարգապահութիւն և ամէն տեսակի զոհողութիւններ:

— Ճիշդ մէպուս էք և ինձմէ աղէկ պիտի գիտնաք — աւելցուց նենդ ժպիտով մը — թէ նման պահանքուն ինչ պարտականութիւններ կը ծանրանան ժողովուրդին վրայ: Կը խնդրէի ձեզ, խորհուրդ հայտարարը, որ կրէ այս օրերու դժուարութիւնները, անտեղի միջամտութիւններ չըլլան կառավարական կարգադրութիւններուն, վատան ելէք, չս ալ պիտի ջանամ, որ ամէն ճայլ կատարուի օրէնքի սահմաններուն մէջ: Ահելորդ չեմ համարեր ձեր միջոցով նաև յիշեցնել հայ առաջնորդին և կուտակցական պնտերուն որ այս արտակարգ պայմաններուն մէջ չեմ կրնալ հանդուրժել ունէ արգելք և շեղում մեր կարգադրութիւններէն:

Այսպէս լինեցուց իր բողոքը Բաղէշի ապագայ հռչակաւոր ջորդարար Ագաթիւ Սալըքը (որուն դէմքը ապառնալիք էր այդ պահուն) և որ Մուսթաֆա Բէմալի ելևատական նախարարը դարձաւ հետագային:

Ինծի կը մնար վերադառնալ Սլաքի քով և

[Սուրհոյի արդարեւ]

ապագային
Զիշ Խոսող
Նոյն Դպրոց
Խմբ. Բա

առաջնորդին հետ մեր երիտասարդութիւնը փրկելու ճարձք խորհել:

Ինչպէ՞ս սակայն:

Ենթակա՞նք չնեղականալի՞ն զինուորակոչու-
թեան ատեանին:

Բայց չէ՞ որ այդպիսիներու ինչքը կը գրաւէին, ծնողները պատանդ կ'առնէին և ասուք կ'այրէին: Կառավարութիւնը օրոշած էր մերժել ցհայերու զին-
ուորական փութարժէքը (պէտէլ): Սլաքը ասն կարծի-
քէն էր, որ աչքի ինկած, նեղ պարագային անհրա-
ժեշտ եղող երիտասարդները պէտք էր պահուէին. կէս փախստական պէտք է որ դառնային նաև լեղա-
փութակոն և հասարակական գործիչները:

Վ անգը ակներև էր հայերուն համար: Պէտք էր պատրաստուիլ ինքնապաշտպանութեան իսկ ձա-
խաղանքի պարագային լեռ ելնել ու Մոսկւանի գծով
միանալ Մասունցիներուն կամ անցնիլ Կարկառ: Այս
կարծիքէն էր նաև Վանի «առակապէտ» Արսենակը
(որու մասին խօսած եմ յիշողութիւններուս մէջ —
«Հայրենիք» մամուլի):

Սուրեն վարդապետը ընկճուած էր բոլորովին,
անգոր կատաղութեամբ մը համակուած, շատ յռահետե
չէր հայ յողովուրդի ինքնապաշտպանութեան կարո-
ղութեան մասին: Ժամանակէն առաջ մեր պատրաս-
տութիւնները ուշադրութիւն պիտի գրաւէին և մատ-
ուէին ձախողանքի: Նա զանգուածային ջարդերուն
չէր հաւատար. հնարաւոր կը գտնէր սակայն, հայ
ղեկավարութեան ձերբակալութիւնները կամ աքսորը:
Այդպիսիները արթուն պէտք է գտնուէին՝ ի հարկին
պահուելու:

Ննդրեցին ինձմէ, որ հեռադրեմ Պոլիս կառա-
վարութեան և Պատրիարքարան՝ մեղմացնելու հալա-
ծանքը և խառութիւնները: Հեռադրիւր աննպատակ

համարեցի, բայց հետևեալ օրը տեղեկագիրներ ղրկե-
ցի Պոլիս և ըրի շարք մը առաջադրութիւններ:

Այս ամբողջ խորհրդակցութիւններով և առա-
ջարկներով հանդերձ, ամէնքը բնադդօրէն կը զգային
թէ անարկու վտանգ մը կախուած է մեր զինուն:
Հետևեալ բնօրոյ դէպքը պիտի հաստատէ այն նա-
խադրացուսը, որ իւրաքանչիւրը ունէր:

Կուսակալը ինծի ոտական մը ասուաւ ուղեկ-
ցելու մինչև Մշոյ դաշտի առաջին հայ գիւղը: Ընկ-
նուած՝ բաժնուեցայ իմ ընկերներէն և տարաբախտ
առաջնորդէն, որոնք քանի մը ամիսէն զոհ գացին
գարշելի կուսակալի թակարդին:

Ոտականը ձիաւոր էր, ի հարկէ. եւ կիրճին
մէջ, թէ Ռեվանթուզ կոչուած անապատի տարածու-
թիւնը անցնելու՝ քովէն կ'երթար, երբեմն այս ու
այն կողմէն, հարցեր տալով, բայց երբ Դաւէն ի-
ջանք դաշտը և արևը կը թեքուէր դէպի հորիզոնը,
ձիուն քայլերը դանդաղեցուց և ետևէս 15—20 քալի
վրայ սկսաւ գալ: Ի հարկէ, այն ժամանակ իթթի-
հատը դեռ վառթարազայն չարութիւնը չէր ճրա-
գրած մեր դէմ, բայց և այնպէս սքախ մէջ կասկած
ինկաւ — արդեօ՞ք ետևէս պիտի գնդակահարէ...:
Իբր մէպուս զէնք կրելու ազատ իրաւունք ունէի.
առանց մազկէր ատրճանակը դեռ Բաղէշի մօտերէն,
իր կոթին հազցուցած, ծունկերուս վրայ կը պահէի
(Ռեվանդուզը շատ ապահով վայր մը չէր), բայց
ինչպէ՞ս կր'այի դիտել ետևէս եկող ոտականին
չարժումները և կանխել զայն, եթէ հրացանը չակէր
ինծի: Երբ կը մտածայի, յանկարծ նկատեցի ստուերը
որ քովընտի կ'իյնար միշտ, (հորիզոնին մօտեցող ա-
րևը ետևնուս էր). հայեացքս ստուերէն չկտրեցի
այլևս, իր բազուկներու կամ հրացանի ամէն մէկ
շարժումը կը տեսնէի...: Այս գիրքին և զգացումնե-

րուն մէջ էր որ հասանք Մեղրադեան աշունքի վրայ
գտնուող շատ փոքր հայկական գիւղ մը, որու անունը
մոռցեր ես այժմ, դժբախտաբար:

Դիւղի ռէսը, Ռէս Յակօն, եթէ չեմ սխալիր,
և իր բազմամարդ ընտանիքն ու եղբայրները կը
կաղմէին «գիւղին» մեծամասնութիւնը: Պատրազմէն
երկրւոյ չունէին բնաւ. ձրան մը եթէ պատահէր, Դըր-
գուան ու Նէմրուկը ետենին իր իսկ «Շամբուա»
(Վարդէնիսի ընդարձակ հախճախուաք) առջևին...
կրնային ամփոփել իրենց գեղջկական ուղեղին մէջ
պատերազմին եւ անոր հետեւանքներուն տհաճորու-
թիւնը:

Այդ գիւղէն մինչև Մուշ ասիպուած էի մինակս
երթալու ձամբու ամբողջ երկայնքին հայ գիւղեր
էին, իսկ «ձամբան» բարդ չէր: Առջևս էր Տրիստը,
ուր ժողովուրդը տարօրինակօրէն հասգիւտ էր դարձ-
եալ. «ասկեար չընք էրթա» թիւնկներս կ'առնէի,
կ'ընենք դիրքերս, այսպէս կը պատասխանէին իմ
հարցին, ցոյց տալով ինձ գիւղի ծայրէն բարձրացող
բլուր մը (պատմական արհեստական բլուր մըն էր,
որոնցմէ կը գտնուին կարծեմ, ուրիշ գիւղերու մէջ):
Սկրագոմի մօտ Մեղրադեան անցայ գիւղացիներու
հունով և Տէրվէնկանքի գեղեցիկատեսիլ ճերմակ տու-
ներու ուղղութեամբ և արտերու ծայրերէն ինչպի-
նասգեղ—Մուշ մեծ ճանապարհին վրայ:

Բ.

ՏԱՐՈՆԸ

Մշոյ դաշտի հարաւային եղրին, Սասնոյ լեռ-
նաղթաներու և անկէ գահավիժող ձորի մը մէջ գե-
տեղուած է Մուշ քաղաքը, որուն չորս հայկական
թաղերը շեանաղթաներէն իջած են մինչև դաշտին
«փերը»:

Արևելեան հին գիւղաքաղաք մըն էր կարծես—
փոքրիկ շէնքեր, «տառապանքներով» խանութներ և
աղառա, ծուռ—սուռ փողոց մը, որ դաշտէն կը բարձ-
րանար քաղաք: Շուկայի մէջէն կ'անցնէ՝ լեցուն
չըջանի քիւրա հասարակ խողովդով, համիախէներով
և դրացի կէս թիւրք, կէս քիւրա տարրերով:

Ակնածանքով ձամբայ կուտային ձիուս, կտր-
ծելով թէ թիւրք պաշտօնեայ մըն էի:

Շուկային ծայրն էի հասած, երբ ոտական մը,
որ հեռուէն կը դիտէր ինձի, մօտեցաւ, բարեկց և
հարցուց թէ՝ կրնա՞ր օ և է բանով օգտակար լինել:
Ըսի թէ Դաշնակցութեան քիւլպը կը փնտռէի: Ուսի-
կանը այն ատեն խիստ սիրալիկ ժպիտով մը խնդրեց
հետևիլ իրեն:

Բարձրաբուս անպիտան ձամբաւ մը կ'երկարէր
ձորի կողերէն. ձիւ դժուարութեամբ կ'ընէր: Զօրի
յատակէն պղտիկ ջուրէ մը անցանք. բարտի և ուռի
ծառերու ետին կեցանք երկյարկանի տան մը առջև:
Դաշնակցութեան «քիւլպն» էր:

Ռուբէնին գիտէի Պօլիսէն: Տնդացի կարեւոր

ընկերներէն — Կովկասէն կտս Վասպուրականէն —
բաւական թիւով կը ճանչնայի. կարծես Սալմաստ
հանդիպած էի Մճոյին. Կոտայի Հաջիին՝ նոյնպէս
հինէն, երկար տանն վան մնացած էր, ճեմարանէն՝
Արշակ Միրիջանեանը. Թիմարի «ընդին» Հաջին:

Մեծ հաճոյք մըն էր ինձ համար նորէն հան-
դիպել Տարօնի հին և լաւ ընկերներուն:

Հեազհետէ ահումըը եկան բազմաթիւ այլ պա-
ռասխանատու ընկերներ — Գաւառեան Տիգրանը,
Միրջանեան Արշակը, Սուլիար Արմենակը, երկու Յա-
րոնները, Համազասպը: Առաջին անգամն էր որ ի-
րենց հօդին վրայ և հարազատ լմիջավայրի մէջ կը
տեսնէի Տարօնի ժողովուրդը և ընկերները:

Մեծ տարբերութիւն կար Վասպուրականի և
Դուրանի ընկերներու բնութագրերու, յեղափոխական
ըմբռնողութեան և հոգեբանութիւններու միջեւ:
Վանեցի երիտասարդը կտս ընկերը կը սիրէ ընդ-
հանրապէս ինքզինքը ցուցադրել առաջին իսկ հան-
դիպումին և իր ունեցած խելքի և գիտութեան պա-
շարը առաջը թափել լաւ գաղափար կաղմել տալու
հոյածութեամբ:

Իրապէս ալ, ի հարկէ, անոր ամբռնողութիւնը
աւելի լրիւ է և գիտակցական, քան զուրկ է և ի
և լաւութեան իր դժգոհումներու արտայայտութիւնն.
Բուն մէջ, մինչդեռ Տարօնցին չի սիրէր, մանաւանդ
նոր միջավայրի կամ անձի առջև, ինքզինքը ցու-
ցադրել. դանդաղ են իր շարժումները, սակաւախօս է
և դիտող: Իւրաքանչեւ փրկիստիայի մը կշիռով,
վերապահ է ու քիչ բաւերով շատ բան կ'ըսէ. պիտի
հասկնաս. կտս կը խօսի, իր իրական միտքը ծած-
կելու համար. պէտք է լաւ ճանչնալ զոյն, հասկնա-
լու և մանաւանդ տարբերելու համար անոր իրական
իմաստը:

Մէկ խօսքով, աւելի բարդ է անոր արար.
հասարակական խնդիրներու լըմբռնողութիւնը նախ-
նական է թէև, բայց խստորէն ճշդութեամբ, որուն յա-
մառօրէն կը հաւատայ ինքը. Իւրաքանչեւ քանակի
ոճ մը ունի, նուրբ երգիծանքով և հեգեանքով լի:
Ինծի կը թուի թէ Մշեցիին է հին հայի իրական ախ-
պը, իր բնածին իմաստութեամբը. երկար տանն
պէտք էր ընտելանալու և մանաւանդ ճանչնալու Դաւ-
րանի ընկերներուն. առանձին արուեստ մըն է անոնց
հեա վարուելու և խօսելու կերպը:

Մեր կուսակցութեան կաղմակերպութիւնն ալ
հոն տարբեր նրանք և ձևեր ստացած էր. Դուրանի
ժողովուրդը իր յատուկ կնիքը դրած էր մեր կուսակ-
ցութեան դաւանանքի, մասնաշրջանի և կաղմա-
կերպութեան վրայ, որ չէր նմանէր այլ տեղերուն:

Դաշնակցութիւնը կրօնական դաւանանք մըն
էր դուրանցիներուն համար. կուսակցական ղեկավար-
ները այդ սրբազան կրօնի ճուրմերն էին իրենց բոլոր
ստորագրիւններով. Զանգուածօրէն դաշնակցական էին
բոլորն ալ, դաւանութեամբ դաշնակցական. Անոնց
չէր հեաքերքեր ծրագիրը ևն.:

Լաւ գիտէին միայն, որ Դաշնակցութիւնը նը-
ուիրուած է հայ հայրենիքի և ժողովուրդի ազատա-
գրութեան. Դաշնակցութիւնը ազգն է: Անոր անդամ
եղողը զինուոր մըն է, որ կուրօրէն պարտաւոր է
ենթարկուիլ պետին հրահանին կտս ճկարձիկ կնի-
քին, որ զինուորագրութեամբ համալ զոհողութիւն
պէտք է լինի. երիտասարդութիւն, սէր, ծնողք, տուն
— հարստութիւն գոյութիւն չպիտի ունենան անոր
համար. ազգը և զէնքը իր պատէն են, — ահա բո-
վանդակ ըստնողութիւնը Դաշնակցութեան մասին:
Երբէն մեր ըմբռնած կաղմակերպութիւնը հոն գոյու-
թիւն ալ չունէր: Իւրաքանչեւը գլխի մէջ կաղմա-

կերպութիւնը «կամիտէ մը ունէր, այսինքն անհատ մը, որուն յէջ կը մարմնանար կուսակցութիւնը. այսինչ գիւղի Մկրտը, Մանուկը, Պետրոսը. Դադարը մէկ—մէկ կ'ամիտէ էին, որոնք սովորաբար բնական ներկայացուցիչները կը համարուէին ամբողջ գիւղին:

Կուսակցութեան ընդհանուր ղեկավարը ասոնց միջոցով կարգադրութիւններ կ'ընէր: Ձեռական էր նաև Կ. Կամիտէի գոյութիւնը. Բիւսօյի ներկայացուցիչը տէրն էր և կարգադրողը բոլոր խնդիրներու: Դրեթէ ամէն գիւղի մէջ ունէինք նաև հին, արժէքաւոր ֆէտայիներ, մարդուած բազմաթիւ կռիւններու մէջ, որ խաղաղ գիւղացիներ էին դարձած՝ նուիրուած օրուան քարուստին և ընտանիքին, սակայն աշխարհին միշտ Դաշնակցութեան ձայնին էր. պէ՛տք ունէին իրեն — ալ անոր աչքին ոչինչ կոողար, արեւը կը կապէր, հրացանը ուսին, դաժան մասսակեռուով մը կը քայէր հոն, ուր պէ՛տք էր: Այսպէս էր Դուրաշի առասպելական յամառութեամբ, վճռականութեամբ, աւելի յախուսն էր և յանդուգն, բայց նոյն ախար դաշնակցականն էր ե՛ւ Սասունցին:

Դաշնակցութեան ակումբը նախապէս կարծեմ բժիշկ Ջաւրեանի հիւանդներու ընդունարանն էր եղած: Շէնքի կէս յարկ բարձրութեան վրայ, փոքրիկ սենեակի մը մէջ տեղաւորուած էր զրադարան — ընթերցարանը, ուր կը ժողուէր լաւագործի պատանեկութիւնը: Վարը ախոռն էր, իսկ վերի յարկը հինգ սենեակ և մի սրահ ունէր: Սենեակներէն մէկը իբր խոհանոց կը դործածուէր, երկրորդը բժ. Ջաւրեանի գործիքներու և դեղերու պահեստն էր, միւս երկուսենեակներուն մէջ, մենք էինք տեղաւորուած, իսկ հինգերորդը հիւրասենեակի յառկացուած էր. հոն էր որ կ'ընդունէինք թիւրք պաշտօնականներու այցելու-

թիւնը: Ակումբի «կառավարիչը», խոհարարը, ձիւպանը, սուրհանդակը մեր հաւատարիմ Պողոսն էր. սեղմ, բարեհամբոյր երիտասարդ մը, որ արաբուէնէ մինչև իրիկուն անարտունջ կը կատարէր աւուրի և դուրսի գործերը, յաճախ գաւառէն եկած ընկերներուն կուսակցական թելադրութիւններ ու խորհուրդներ անդամ ընելով...

Ի՞նչ անգամ կը ճաչէինք առանձին. իսկ առհասարակ լաւագործի թէ շրջանէն եկած ընկերները կը սեղանակցէին սեղի ամբողջ օրը հոն անցնելով: Իրիկունները միայն կը մնայինք առանձին Ռուբէնին հետ և մտահոգուած բարդացող լաւագործական վիճակի մասին միտքերու փոխանակութիւն կ'ունենայինք օրուան դէպքերու, տեսակցութեանց առթիւ:

Ակումբէն քիչ վեր, բլուրի լանջին Սուրբ Մարինէի թաղի գերեզմանատունն էր. որուն մէջ հանգիստ կ'առնէին Տարօնի արծիւ Դէօրդ Չաւուշի սպորները...

Հոկտեմբեր և Նոյեմբեր ամիսներուն յաճախ սեծ ու փոքր ընկերներ կը ժողվուէին մեր ակումբը զրոյցի:

Խիստ կը հետաքրքրուէին լաւագործական և առաջնական անցուղարձեցումով Օրուան աղիտալի չափերը զինուորադրութիւնն էր, որ կը մտահոգէր ժողովուրդը: Աղաղակող հակասութիւն կը թուէր իրենց թրքական բանակին զինուոր երթալը:

Ռուսը պատրրազմ է հրատարակել, կռուի մէջ է մեր թշնամի թիւրքին դէմ. բուսը քրիստոնեայ է և կ'ուզէ աղստել հայերը — ինչպէ՞ս երթալ թիւրքերու հետ միասնալ և կռուիլ աղտաբարներուն դէմ • այս արամադրութիւնը շատ աւելի զօրացաւ մասնաւոր երբ մեզմէ լսեցին, թէ, կախաւորական դուռն.

դեր կազմուած են նոյնիսկ Անգրանիկի, Գեօի եւ իրենց ծանօթ այլ պետերու գլխաւորութեամբ:

Դաշնակցութեան և առաջնորդարանի յարաբերութիւնները շատ սերտ էին և մտերիմ: Ներսէս եպ. Խարախանեանն էր առաջնորդը: Հազուադիւր հայրենասէր ու ժողովրդասէր այդ հոգեւորականը սեփական հանձն ու ժողովրդականութիւն կը վայելէր ոչ միայն դաշտի և Սասունի հայերէն, այլ հեղինակութիւն մըն էր նաև քիւրտերու համար. կ'ազնայէին անկէ նաև թիւրք մեծ ու փոքր պաշտօնեաները:

Դաշտի Աւրան գիւղէն էր՝ հին ընտանիքի մը մեծը. տարիներով պաշտօնավարած, հալածուած ու տքսորուած, կը մնար աննկուն, անձնուրաց, իրական հովիւր էր ժողովրդի: Իրեն շուրջն էին ազգային վարչական—կրթական մարմինները, որոնց անդամներուն սեփական բարձր կրթութեան կամ իմացականութեան տէր չէին թէև, բայց մոլեռանգ հասարակական գէմքեր ու անշահախնդիր մարդիկ. որոնք գլխովին նուիրուած էին իրենց պարտականութեանը և առաջնորդին:

Ասոնց մէջ աչքի կը զարնէին մանաւանդ, Նազարէթ Էֆէնտին և Տէր—Չաքարեանը, կարծես երգուքն ալ Միսրեալի դպրոցէն ելած: Բանիմաց, հասուն եւ ներկայանալի գէմքեր, մանաւանդ առաջինը:

Ռուս—թրքական պատերազմի յայտարարութիւնը անկարողութիւն լուծապ առաջացուց Տարօնի մահմետական տարրին մէջ: Զօրակոչի մուսնետիկները արդէն իսկ քաղաքի շուկայի երկայնքին պոռալով կ'անցնէին՝ սարսափը կրկնապատկելով: Ըստ երևոյթիւն, մահմետական տարրը (ամբողջ ազգաբնակչութիւնը քիւրտ եւ արդէն և որոշ մասը թրքացած քիւրտեր, ինչպէս Բաղէշի քիւրտերը) ոչ մէկ համա-

րուս ունէին իր կառավարութեան ուժի և կարողութեան նկատմամբ:

Նոյնիսկ կառավարական բարձր պաշտօնէսութիւնը յուսահատ էր: «Անհաւատ» ուստի հետ գլուխ չենք կրնար ելլել. կռուի դացողը ողջ չի կրնար վերադառնալ. այս էր բոլորի կարծիքը:

Ամէն օր գրեթէ հանդիսատես էինք շրջաններէն քաղաք բերուող նորակոչ (րէֆիֆ) խուճերու. ողբալի էր անոնց տեսքը — ոչխարի հոտերու պէս կը լնցնէին մզկիթը, խաներու բակերը և չիստխարխուր շտեմարաններու մէջ, օրերով կը մոռցուէին հոն իրենց ապականութիւններու գորշահոտութեան, ցուրտի և անօթութեան մէջ:

Ծանօթ ոսիկան մը կ'ըսէր ինծի, թէ հարկւորուոր նորակոչներէ, իրենք տառնետիկները միայն կրնային հասցնել տեղը — սեփական մասամբ կը փախչէին ճամբաներէն:

Կը մօտենար հայերու համար ծանրագոյն ու վճռական երկընտրանքի վայրկեանը: Կառավարութիւնը հրաւիրած էր առաջնորդը և հայ երեսելիները, ու պահանջած որ յորդորեն զօրակոչի հայ ենթականերուն օր առաջ ներկայանալու. ատենաներուն, ինչպէս նաև յանձնած էին զինուորական պէտքերու մըթերքի և պարենաւորման ցուցակներ, և որոնցմով հայ առեւտրականներէն կը պահանջուէր շուտօրոյթ ներկայանալ պահանջուած իրերը՝ փոխարէն ստացականներ առնելով:

Նոյնընդհանուր վերջերուն էր, ռուսական բանակը անցեր էր արդէն սահմանը և կը յառաջանար. խուճապը կատարեալ էր մահմետական ժողովրդի մէջ, իսկ կառավարութիւնը օր աւուր աւելի զստան կը դառնար իր պահանջներով:

Առաջնորդը այս առթիւ հասարակական խառն-

բու լախն խորհրդակցութեան մը հրաւիրեց Առաջնորդարանին մէջ:

Տա՛լ զինուոր թէ ոչ, ի՞նչ սիջօցներով ժամանակ վաստակիլ. ինչպէ՞ս վարուի՞ն վաճառականները կառավարութեան պահանջած ապրանքներուն նկատմամբ:

Հրաւիրուած էին քաղաքի և շրջանի աչքի զարնող հասարակական և յեղափոխական գործիչները: Ես իբր հիւր կը գտնուէի անոնց մէջ:

Կառավարութեան հետ, զանազան ասիթներով, չիման մէջ եղողները կը թելադրէին մէկ կողմէն համակերպիլ, այսինքն երևութապէս բաւարարել կառավարութեան պահանջը, միւս կողմէ սակայն ցանկալի կը նկատէին, որ ճանհետացնեն իրենց ունեցած գոյքերը: Զինուորութեան ներկայացնել սակաւաթիւ երիտասարդներ ձամբաներէ փոխելու դիմաւորութեամբ, պէտէլ առաջարկել աչքի ինկածներուն համար: Հին մարտիկները սակայն կը կարծէին, որ այժմէն իսկ կառավարութիւնը պէտք է հասկնայ թէ հայ երիտասարդը չի կրնար իր ընտանիքը թողուլ երեսի վրայ, քանի որ քրդական ապստակութիւնները աւելի մեծ թափ և ծաւալ ստացած են. համիտիները ոչ մէկ իշխանութիւն և օրէնք չեն հասկնար. կը լեցուին զիւղերը և կը լափշտակէն ինչ որ իրենցը չէ: Բոլորի հայեացքը սակայն Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ երեսին էր. ի՞նչ կարծիք ունի նա. կրնա՞յ ազդել կառավարութեան վրայ, ի՞նչ կը սպասէ մեզ հետագային. պիտի կրնա՞նք դիմադրաւելոյ բարդութիւններու:

Առանցքի զլիսաւոր մաշհոգութիւնն էր զանազան քայլերով ու փոքր զիջումներով ժամանակ չահիլ, կային ուստական բանակի յառաջացման հաւանականութիւնները, յետոյ, հեռանալէ պիտի պար-

ջուէր միջնորդաւ և յաջորդող նոր դէմքերը, որոնցմէ կրնային օգտուիլ և, վերջապէս, ժամանակ պէտք էր մեզ՝ ինքնամիտփութելու և պատրաստուելու:

Սրբազանը խիստ անհանգիստ էր հայ կառավարներու գործին մասնակցութենէն. անորոշ երկրւոյ մը ունէր անոր հետեանքներէն. կ'ուզէր միթաթուիլ անով, որ շուտով գոնէ կրնան հասնիլ Տարօնի դաշար, մինչ այդ պէտք էր չիզել յարաբերութիւն. նեք կառավարութեան հետ և ստեղծել այնպիսի կացութիւն, որ օսէ կապիւմ չհրաւիրէր և չհարկադրէր աւելի անաւանելի միջօցներու դիմելու:

Թուրքներ իրեն յառուկ վերապահութեամբ կ'արտայայտուէր: Դաշնակցութիւնը խզելու կողմնակից չէ. յենք զիտեր մօտաւոր ապագան և ուստական բանակին չենք կրնար մեր յոյսերը կապել: Հարկադրուած ենք մեր քաղաքացիական պարտականութիւնները կատարել, գոնէ երևոյթները փրկելու համար: Կուսակցութիւնը իր ձեռքէն եկածը պիտի ընէ մեղմացնելու կառավարութեան պահանջները և միւս կողմէ համազգային ուժերով պատրաստուիլ աւելի գէշ օրերու համար:

Ահա սօտաւոր ամփոփումը ժողովականներու արտայայտած կարծիքներուն. իրադարձումը կը մնար կառավարութեան հետ ի պաշտօնէ յարաբերութիւն պահելու հնարաւորութիւն ունեցող. Խորախոնհաւ սրբազանին և ինծի:

Այս առթիւ էր, որ կ'ուզէի դաշար շրջիլ ան. միջակէն չիման մէջ մտնելու Դուրանի ժողովուրդին հետ և մօտիկէն ձանթթանալու անոր անտեսական կացութեան, ցուերուն և մանաւանդ օրուայ կենսական խնդիրներու վերաբերմամբ ունեցած արամադրութիւններուն:

Լեռներէն եկած էր այդ օրերուն Վասպուրա-
կանի մէջ ինծի գործակցած զոգրեցի Տիգրանը, որ
«Յարութիւն» անունով կը ճանչնային այժմ:

Տիգրանը 1904ին մտած էր վաւ ի՞նչ օգնելու
համար. մեր Զինուորութիւնները սակայն ներդաշ-
նակ չէին. նա խիստ նեարդային էր, քիչ մը պիւ-
ռօքրատ, չոր վարուելակերպով, և մտնուածն անծա-
նօթ երկրի պայմաններուն՝ չէր կրնար շուտով ըն-
տելանալ միջավայրի պահանջներուն ու հոգեբանու-
թեան: Այն առնուածն պայմաններուն մէջ անկարե-
ւի էր թող տալ նման յարաբերութեան շարունակու-
թիւն. մասամբ ինքն իրեն, մասամբ ալ իմ անուղ-
ղակի վերաբերմունքով հարկադրուած եղայ չէզոքա-
ցնել զայն այնքան, սինչև որ Արամի և Իշխանի
հետ ալ անկարող աշխատելու՝ թողի երկիրը:

Ուրիշ պատմութիւն է այդ սակայն: Տիգրանի
հետ հանդիպեցանք երկու յեղափոխական ընկերներու
ամենաջերմ գիրկախառնութեամբ. ի հարկէ, մօտցը-
ուած էր ամէն բան: Ապրեցանք միասին և անմո-
ռանալի կարճ օրեր անցուցինք անոր ու Ռուբէնին
հետ:

Տիգրանի առաջարկով էր, որ միասնաբար ելանք
յիջանք: Զօրի գիւղէն սկսելով այցելեցինք Մատնա-
վանք, Խաչաթուտաղ, Սուլուխի հինաւուր, կամուրջէն
անցնելով մտանք Կուրավու, Ճրօնք, Աղջան, ապա
Աւրան, ուր Խարախանեան սրբազանը քանի մը օ-
րով եկած էր իր եղբոր տունը:

Մեր անցած բոլոր գիւղերը լի էին առատու-
թեամբ. գոմերու սաւուրներու երկայնքին կապուած
էին շաքիւր կովերու, ձիերու և լամիէի գոմէշներու,
փաթաններ՝ ոչխարներու և այծերու հօտերով լե-
ցուն: Հայ հիւն նահապետական գիւղն էր իր առատու-
թեամբը ու առասպելական հիւրասիրութեամբը:

Այուն էր. գիւղացիները աչնցան կատարած՝
սեծ մասով, հանգստի մէջ էին և առատ ժամանակ
ունէին ընդունելու մեզի: Սակայն պաշարուած էին
անորոշ ու ծանր նախազգացումով մը, մտախոհ էին
ու թախծոտ: Պատերազմով կ'ապրէին. զինուորակո-
չութեան և մթերքներու գրաւման հրամանը հասած
էր հոն ևս ու անհանգիստ՝ անդադար միւսնային հարցը
կուտային սեզ ճիւղէ կեդնի... — երթալ—չերթալ
զինուորութեան, յանձնէ՞լ մթերք թէ ոչ:

Վարդայի և Պուլաշի լեռնաշղթայի ստորոտը
և միւս կողմը փռուած Զիւրանցի ու ալ աշիւթներ-
ը անտուն էին զարձեր. Համիտիներու համազգեստ
հագած, խուճերով կը մանէին Մեզրաքեօի ալ ափին
սփռուած հալ գիւղեր ու կամայական բռնագրաւու-
ներ ու թալան կ'ընէին. տեղ տեղ սպաննութիւններ
ալ կը կատարուէին: Թըւա Շեյխը, Մուսա, Դասըմ
ու Նիօ պէյերը, Զաթօն Ֆարհօ ու ալ լ քրդական
բորենիներ գլուխ էին բարձրացուցած. իրենց մէջ
կարծես այժմէն բաժնած հայ գիւղերը՝ սարսափի
տակ կը պահէին: Մեր ժողովուրդը անցեալի դառն
փորձով կը լզար կարծես մօտալուռ անաւոր օ-
րերը...

Սրբազանի հետ այցելեցինք նաև Մսկուն,
Տէրկէվանք, Առաղ, Բերդաշ. Հաւասորիկ և Աւա-
քելոց վանքը, ուր վանահայր էր առաքելապար
տուրը ծերունին — Յովհաննէս վարդապետը: Առանձ-
նացած խցիկին մէջ, իր իմաստուն հայեացքով յստակ
կը տեսնէ ստեղծի վաղը որ պիտի գար և կ'ողբար
Տաթևայ աշխարհը. Թախութեամբ հեռացնէր. Ան-
ցանք նաև Գառնին և Ս. Յովհաննէս վանքը, որի
վանահայրը Հ. Մկրտիչն էր, յայտնի «խելա» վար-
դապետը, որ կ'ըսէր թէ բանէ մը վախ չունէր եւ
առատ հայհոյանք կը թափէր կառավարութեան դէ-
մէ:

խին:

Ամէն տեղ անորոշ երկիւղ մը կ'իշխէր մութ ապագային հանդէպ:

Ժողովուրդը Դաշնակցութեան կապած էր իր բովանդակ յոյսերը. անոր կարգադրութիւններուն և վճռական խօսքին կը սպասէր:

Դժբախտաբար զինուած չէր մեր ժողովուրդը: Ինչ շատ զօրծածական զէնքեր ունէին միայն հին մարտիկները, սիւսները մաշուած ու պակասութիւններով էին. խիստ սակաւ էր փամփուշտը: Եւ չտեսային ճակատագրական կազմակերպութիւն և ոչ մէկ տեղ և մանաւանդ ընդհանուր ծրագիր մը ապագայ անակնկալներու հանդէպ: Առեւեոյթը կարծես կարիք չկար անոր, կը թուէր թէ ամենքը պատրաստ են առաջին իսկ կոչին համախմբուելու, բայց քիչ միջիթարական էր այդ երեւութական պատրաստակամութիւնը. քանի որ խումբերու չէին վերածուած, իրենց պետերով, նպատակով, զանազան առիթներու նախապատրաստութեամբ, ազգայնութի կանխակալ պատրաստութեամբ, գիւղերու և շրջաններու ազգական կապերով, հրահանգներով և այլն, աշխրէթներու վիճակին մէջ էին: Կը թուէր թէ կուսակցական ղեկավարները ազանդուած էին Մշոյ և Սասնոյ ժողովուրդի աւանդական ազգամունակութեամբ և մարտական փորձառութեամբ: Դժբախտաբար, քիչ յոյս կը ներշնչէր նման «կազմակերպութիւն» մը: Վերաբարձրա, Ռուբէնի և Տիգրանի ու Մճօրի հետ գլխավորապէս (Կոստայի Հաջին հետ կը պահէր ինքզինքը), առիթ ունեցանք հրկաւորէն անդարսնաւոր այդ կենսական խնդիրն, թէ և ընդհանուր վերահաս վտանգի (չարդի) կասկած դեռ չունէինք: Ռուբէնը լամպաօրէն տեսակէտ մը կը պաշտպանէր, որ մինչև վերջը չօրոնակեց, դժբախ-

տաբար, առաջնորդուելով անով. վաանգի պահուն, կ'ըսէր նա, դաշտը չի կրնար պաշտպանուիլ, իսկ քաղաքը վտանգի լինարան մը չէ ինքնապաշտպանութեան տեսակէտէն. մեր ուժերը պէտք է կեդրոնացնենք Սասուն և հոն կազմակերպենք ինքնապաշտպանութիւնը, ապաւինելով լեռներուն և լեռներով լեռնական մեր ժողովուրդին:

Մճօն չէր բաժնէր Ռուբէնի տեսակէտը քաղաքի մասին, բայց դաշտի նկատմամբ նոյն կարծիքը ունէի: Տիգրանն ալ Մճօրի պէս կը խորհէր: Իմ կարծիքը հիմնովին տարբեր էր անոնցմէ: Այս տարակարծութեան դեռ առիթ կ'ունենանք վերադառնալու:

Դ.

ՄԵՐ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՏԱՐՈՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Տարօնի քիւրա տարրը իր քաղաքական ուղղութիւնը կը ստանար Մշոյ քիւրա բնակչութեան ղեկավար տարրերէն և մանաւանդ Մուշի Իթթիհատի քիւլէն: Մուշի քրտութիւնը կ'ապրէր քաղաքի արեւմտեան մասի բլուրներու և անոր ետեւ գտնուող ձորին մէջ: Քաղաքի մանկեակական քհայ բնակչութեան յարաբերութիւնները ընդհանուր առմամբ եղած էին մտերմական և թաղաղ, Հետանիք մը (քաղէլա) կար սակայն, որ մոլեմանդ աւատական է եղած և հայերը իրաւադուրի դարձնելու և իբր տարուկ գործածելու ձգտած է. «Բօթանենց» տուն կը կոչուէր:

Հաջի Մուսայի գլխավորութեամբ: Այդ տունն է հռո-
չակաւոր Հաջի Իւրապը, Մուշի մէպուսը, որուն մայ-
րը յափշտակուած հայուհի մըն է եղած. ինքն ալ
հայերէն գիտէր և ինքզինքը մօտ ցոյց կուտար միշտ
հայ շրջանակներուն. երիտասարդ, նենգ, խիստ
հայապետաց, քսու, դարչելի դեւերէն մէկը: Այդ ըն-
տանիքէն էին նաև կարծեմ Մուշի Իթթիհատի պե-
տերէն նախկին հարկահաւաք դժժան Թաշիւը, եւ
կարուածատէր «Ջան Պէզար» Ֆարամաղը:

Սիւնալ քապէլայէն զատ հայոց ձորամիջի Թա-
ղերու ըստ կ'ապրէր նաև աւելի թոյլ «Պայրաքա-
րենց» քապէլան, որուն պետը, Հաջի Մուսթաֆան,
խելացի, նահապետական յարգելի ծերունի մըն էր,
որ կ'ատէր Բոթանենց ցեղը՝ լերկրի օձեր» անուա-
նելով զանոնք:

Իթթիհատի գլխաւը, ուրեմն և երկրի քաղա-
քական ու հանրային գործերն ու աղղեցութիւնը
Բոթանենց ընտանիքի կամ անոնց կուսակիցներու
ձեռքն էր, մանաւանդ, որ Հաջի Իւրապը, շնորհիւ իր
Իթթիհատական և մէպուսական հանգամանքին,
ստեղծած էր աղղեցութիւն մը, որուն ռեժով նսեմա-
րուցած էր Մուշի միւս քրդական ընտանիքներու
հեղինակութիւնը: Կառավարութիւնը անոնց վրայ կը
յենուր, շրջաններու պատասխանատու պաշտօնները
անոնց կուսակիցներուն կը տրուէր:

Մուշ հասնելէս անմիջապէս յետոյ, բնականո-
րէն առաջին այցելութիւնս պիտի տայի Մուշ սան-
ճաքի միւթէտարիֆին, դատարանի նախագահին,
զօրաց հրամանատարին և տեղացի երեւելիներուն:
Այդպէս որոշեցինք Խարաշանեան Սրբաղանի հետ
խորհրդակցութեամբ:

Միւթէտարիֆ Սէրվէթ պէլը, երիտասարդ եւ
կրթուած պաշտօնականներէն էր, քիչ մըն ալ ֆրանսե-

րէն կը խօսէր. Հիւսի փաշայի "դպրոցէն", դաստի-
րակուած էր քաղաքական—վարչական դեկավարու-
թեան համար: Բաղէշի կուսակալ Ապուլը Խալըքէն
պակաս փորձառու, աւելի թոյլ, բայց թերեւս աւելի
խելացի այդ երիտասարդը, կրցած էր մեծ աղղե-
ցութիւն ձեռք բերել երկրին մէջ. ասոնքը կը վախ-
նային անոր նեարդային շարժումներէն, բռնկումնե-
րէն ու կարուկ կարգադրութիւններէն: Ըստ երևոյ-
թին, Թալաթի առանձին հովանաւորութիւնը կը
վախէր ու կրնն ալ, չեմ յիշեր թէ ո՞ր նախարարին
աղղականութիւններէն էր:

Ընդունելութիւնս վերապահ, բայց խիստ սի-
րալիր էր: Ի՞նչ ուրախութիւնը յայտնեց, որ այս ծանր
օրերուն ես կուգամ իրենց և հայրենիքին օգտակար
լինելու, ու յոյս յայտնեց, որ ինքը և ես իրար պի-
տի աջակցինք թիկունք կաղմակերպելու համար:
Պատասխանեցի թէ որչափ էի Պոլիս վերադառնալ
այս գիծով՝ ծանօթանալու համար երկրին այս մասե-
րուն, աշուշտ, կրնամ մնալ հոս ժամանակ մը, եթէ
օգտակար կը համարուի և պատրաստ եմ ըստ ա-
մենայնի աջակցիլ կառավարութեան այս դժուար
օրերուն:

Այս տեսակցութիւնը անշուշտ քաղաքավարա-
կան այցելութեան գոյն ունէր. փոխ—այցելութիւնը
չուշտաւ. հետեւեալ օրը նա եկաւ մեր «ապուսը»
կառավարական քանի մը բարձր պաշտօնականներու հետ:
Ռուբէնի հետ մտերմօրէն կը տեսնուէին. անոնք
բայց հակառակ անոր, որ ընկերօջ աշխարհ կը ժողտէր
ամենուն, կը գիտէի որ կը խրաչէր աւել շրջանս:

Ձինուորական հրամանատար Վասֆի պէյը,
տարիքօտ, ճարպօտ ու մեծ փորով հին հազարապետ
մըն էր: Բարի մարդու ու անհոգ տարաւի մը երե-
ւոյթը ունէր. չափ բաց սիրտ ու մտերմօրէն ընդուն-

նեց զիս. հիւրասիրեց ճիւղ պատաստած» խմորեղէնով և խոտացաւ իւր բոլոր պիտանքներուն ընթացք տալ. խնդրեց միայն, որ յորդորեմ հայ երիտասարդներուն չխուսափիլ զինուորութենէ. ինքը կ'ուզէր, որ առանց բռնութիւն ի գործ դնելու կորագործէր այդ խնդիրը: Անոր հետ քիչ մը աւելի խորացաւ իր յարուցած հարցերուն մէջ օգտուելով տնտեսութեան իր վաշտակներպէն, սակայն, նկատեց թէ հլու կամակամարն էր սիւսն յաւելթարիֆին և կը վախճար իր պաշտօնը կորսնցնելէ և հետեւաբար սիւսքերը կը ծածկէր ու չէր ուղեր աւելի բացօժիլ: Յամենայն դէպս, որոշեցի օգտուիլ իր բարի տրամադրութիւններէն:

Իթթիհատի տեղական վարիչներուն հետ չըփուսները նոյնպէս շատ կարեւոր էին: Առաջին կարգի վրայ կանգնած էին երկու դարչնի ճիւղեր — Ռ. շիրաւ և Ֆարաբաղը: Տեղական ընկ ընկերէն քանի մը հոգի սերտ յարաբերութեան մէջ էին անոնց հետ: Դռնիկի և աղէտ այդ սրիկաներու հետ յարմար չէր որ ես ուղղակի յարաբերէի. անգամ մը սակայն ցանկութիւն յայտնած էին տեսնուիլ հետս: Ռուբէնը բացակայ էր: Տեղական ընկերներու խորհուրդով, Դաւառեան Տիգրանը ճաշի սեղան մը պատրաստած էր: Առաջին անգամ կը տեսնէի զանոնք: Ռաշիտը ամրակաղձ, լայնաթիկաւք, կոպիտ ու մանա գիւսագլծեցով և ալքուրով ուսած դեղին աչքերով ցմարդ մըն էր, Ֆարաբաղը նուրբ, երկարահասակ, քիչ մը առաջ հակած, բայց հիւանդոտ արտայայտութիւն մը ունէր, օրուն երբեմն ի գուր կը ճգնէր տալ մեղմութիւն, Երկուքն ալ Թրէնչներ և երկար վրդ կօշիկներ կը կրէին — կատարեալ քիւրա ֆէտալիներ — ջան պէշարներ, վասպուրականի մէջ նման տիպերու հետ գործ ունեցած էի արդէն:

Մեր խօսակցութիւնը սկսաւ արեւելքի սովորական և անբովանդակ փոխադարձ հաճոյախօսութիւններով, որ կը ծառայէ միշտ զիրար քիչ մը ճանչնալու և դիմացինին թոյլ կողմը շօշափելու՝ աւելի լաւ շահագործելու դիտումով:

Ինձ կը հետաքրքրէր տեղական իթթիհատականներու կազմակերպութիւնը և մանաւանդ պատերազմի նկատմամբ ունեցած տեսակէաները ու աշխատանքի բնոյթը, որ անոնք կը կատարէին:

Բայց անոնք եկած էին գործակցութեան հրաւիրելու տեղական Դաշնակցութեան՝ պատերազմի թիկունքը կազմակերպելու — պաշարի հաւաքման, առաքման և զինուորացիներու հաւաքման գործին համար:

Ըստ երևոյթին միութեսարդֆին թելադրութեամբ եկած էին և ծանօթ էին էրդուսի Դաշնակցութեան և իթթիհատի բանակցութիւններուն: Ակնարկներ ըրին հայ կամաւորական գունդերու մասին, աւելցնելով թէ այդ հանգամանքը խիստ լարած է իսլամներու արաւադրութիւնները զէպի հայերը, թէ և իրենք ըստ ամենայնի կը ջանան մեղմացնել ըսելով, թէ օսմանեան երկրի հայերը կապ չունին անոնց հետ. առաւել ևս, ուրեմն, ներկայիս, տեղական հայերը պէտք է որ ամենաեռանդուն գործունէութիւնը ցոյց տան, ցրուելու համար գէշ արաւադրութիւնները և չխուսափիլ զինուորութենէ:

Հասկցուցի իրենց թէ ես Մուշ կը գտնուի իբրեւ մէպուս և թէ հիւր եմ. կրնամ միջնորդի դեր կատարել անշուշտ իրենց և Դաշնակցութեան միջև: Միայն վստահ կրնամ ըսել, որ հայ Ժողովուրդը եւ Դաշնակցութիւնը ռուսահայերու այդ շարժման հետ ոչ միայն մէկ կապ ունին, այլ եւ հիմնովին հակա-

ապի են:

Իսկ Թիւրքիոյ մէջ անոնք իբր պարկեշտ օսմանեա՛ն քաղաքացի, իրենց վրայ ինկած սոյոր պարտականութիւնները հաւատարմօրէն պիտի կատարեն: Ձինուորութենէ խուսափելու խնդիրը, ըսի իրենց, ընդհանուր է. քիւրտերը և Մուշի բնակիչները նոյնպէս կը խուսափին:

Այս բոլոր խօսակցութիւնները, ի հարկէ, երկուստեք կը կատարուէին փոխադարձ գաղտնի տրամադրութիւններն ու քայլերը խտրականութեամբ: Ձիս հետաքրքրող հարցերէն կը խուսափէին:

Տեղական մէկ քանի ընկերներուն յանձնարարեցինք, այս առիթէն օգտուիլ և յաճախել իթթի-հատական քլիւպը և շրջանները: Բայց օգուտ մը չունէր, քանի որ դաւադրական ծրագիրները եւ գաղտնի կորդադրութիւնները կը պատրաստուէին վերը. լերան կրճքին ամրացած Ֆարաճաղի զէօլի կամ Հաշի Մուսայի «օտայի» մէջ, Հաշի Իլիասի անսիջական զեկավարութեան տակ:

Բանագրաւումները սկսան և մեծ թափ ստացան արդէն Դեկտեմբերի սկիզբին, երբ, մանաւանդ Մուշը դարձաւ կեդրոն պահեստի ուժի կազմակերպման: Տիրաւորակերպէն, Խարբերդէն, Ճապաղձուրէն, Կիլիճէն, Հադոյէն ժողովուած բէաիֆներու նուաճումը գրեթէ ամէն օր: Քաղաքի մղկիթներու, դըպրօցներու, խաներու մէջ տեղ չէր մնացած: Զրեց զօրանօցները կորգի կը դրուէին հոն ևս լեցնելու համար:

Բէաիֆ գունդերու կադմութեան զեկավարութիւնը կը տեղաւորուէր քաղաքի բանագրաւուած տուններուն մէջ. Շտեմարանները կը լեցուէին գիւղերէ յափշտակուած եւ զիւղացիներու սայլերով և ա-

նասուններով փախադրուող հացահատիկներով. շուկան աւերակի էր վերածուած. խանութները դատարկ էին իսկ կեանքը մեռած:

Այդ օրերուն էր որ գէշ լուրեր կուգային ռուսական սահմաններէն — էնվէրի սարսփելի պարտուի եան գոյժը: Ուսմապը ահագին էր. լուրահատութիւն կը թաղաւորէր, համիտիէ գունդերը, որոնք հազար մէկ դժուարութիւններով ժողվուած էին — բաղմաթիւ գայթակղեցուցիչ խօստումներով, անշուշտ թալանի — գիշերները կը ցրուէին նորէն իրենց գիւղերը կամ լեռներու մէջ կ'անհետանային:

Մուսա բէգը և իր եղբայրները, որոնք նոյնպէս պատրաստուած էին ճակատ մեկնելու, գաղտնօրէն ցրուեցին գունդերը եւ Մուսա բէգը «հիւանդացաւ»:

Սերվէպ պէյ և քլիւպը համակ գործունէութիւն էին. պաշար և մարդ պէտք էին հասցնել: Ինք ոչինչ չսովորած նորակոյնները փութով հակառակը կը շրջուէին ցնցոտիներով ու անօթի. անոնց մեծ մասը ճամբաներուն վրայ կ'իյնային պաղած. տեղը նորեր կը բերուէին անընդհատ:

Միւթէսարըֆը, այս տառն էր, որ դիմեց ինծի ստանձնելու ճակատին մթը հասցնելու համար կազմուած յանձնաժողովի նախագահութիւնը...: Մերժել անհնար էր. Ընկերները թելադրեցին ընդունիլ, թերևս մէջէն աւելի օգտակար լինէինք:

Կառավարութիւնը տեսնելով որ մեծ յոյս չկայ հայ նորակոյններ ժողվելու ճակատը (մինչև Խնուս) մթերը շրկելու խմբեր կազմեց — «ամէնիս թապուրներ» և առաջարկեց, որ հայերը զոնէ «յոլքան տըջակցութիւն բերեն երկրի պաշտպանութեան գործին: Այդ յանձնաժողովին մէջ կը մտնային 8—10 հոգի տեղացի երեւելիներ և երկու սպաներ:

Դժուար չեղաւ այդ գործին համար քանի մը հարիւր հողի հաւաքել, նախ կը թուէր թէ պարզ երթեկութիւն մըն էր: Նախապէս որոշուեցաւ բեռան ծանրութեան չափը, սնունդի պայմանները, ճշտուեցան հանգստի և գիշերելու իջեւանները (մէնդիլ) ու փոխադրութիւնը սկսաւ: Այդ ատեն (շեկեմեմերին), չկար դեռ Զարդի ծրագրերը, ատսվ հանգերձ սոսկալի էին բեռնատար (չալակաւոր) հայերու քաշած նեղութիւնները և մէկ մեկնող խումբին հետ, մեր կողմէ անպաշտօն տեղեկատու մը կը դնէինք, որոնք նկատուած թերութիւններ կը հաղորդուէին մեզ: Առաջին խումբը վեց օրէն վերադարձաւ. դժգոհութիւններ ունէին, ի հարկէ, նեղութեան, սնունդի, վարուեցողութեան սասին, որոնք այնքան ալ մտաւորաբար չէին: Բայց հետզհետէ, երբ ձմեռը սասուցացաւ ձիւնը խորացաւ և բուքերը սխան, անհանդուրժելի դարձաւ կացութիւնը. համբոս մեռնողներ եղան. իսկ սեծ սասը կը վերադառնար հիւծուած եւ հիւանդ:

Հայերու նման մասնակցութիւնը — բանակի պիտոյններու զբաւման և փոխադրութեան — ըստ երևոյթի դնահատութեան կ'արժանանար, և կառավարական խտութիւնները այդ խնդրոյն մէջ առ երևոյթ կը սեղմանային, սակայն միւս կողմէ անոր անուղղակի քաջալերութեամբ, աւելի լայն ճաւալ կը տանային պտերագմէ: Խուսափող աշիրէթներու սխրագործութիւնները հայ գիւղերուն մէջ. անհատական և նոյնիսկ հաւաքածան (ծրոնք ևն. տեղեր) սպաննութիւնները յաճախակի դարձան. աւերքերը ամենայն խտութեամբ կը ժողովուէին, հացահատիկի դինսորական թաւանը կը շարունակուէր: Տեղ տեղ սերիններուն մէջ արդէն իսկ ըմբոստութեան և ընդգրկութեան գէպեր տեղի կ'ունենային: Ազգային և

կուսակցական շրջանակներու կարծիքն այն էր, որ մեր կողմէ ունէ առիթ պէտք չէ տալ, ընդառաջ պէտք է երթալ ըստ կարելւոյն կառավարութեան պահանջներուն, ջանալով վարչական եղանակով մեղմացնել կամ առաջն առնել ապօրինութիւններու: Սակայն, ալ չափը կ'անցնէր. մեր համբերութիւնն ալ կը սպառէր, մանաւանդ երբ տեղեկացանք, որ Զրարանցիները հայ գիւղերու տապաւնիչութիւններէ վերջը, քաղաք են հրաւիրուած և հիւրասիրուած միւթէսարըֆին կողմէ:

Որտա լեցուած էինք, Ուրախանեանը անզուպ զայրուիով լեցուած, կ'ուզէր երթալ քոզոքելու. այդ վիճակին մէջ չթողինք որ երթայ:

Հանդիպեցայ միւթէսարըֆին հեռագրատան մէջ, երբ ուղիղ հեռագրաթիւով կ'աշուած էր Պօլսոյ հետ:

Պահ մը վերջ մօտեցաւ ինծի իր սովորական ժպիտով և գոհ երևոյթով:

Ոստակցութիւնը սկսաւ սեղմ, բայց երբ իմ բողոքներուն, նա պատասխանեց չոր ու քիչ մը հեգնութեամբ, ըսելով թէ անխուսափելի են նման դէպքեր պատերազմի միջոցին և թէ պէտք չէր խըռովիլ, ու դարձանք յայտնեց որ այս տարրական բանը հայերը չեն ըմբռներ, այլևս չկրցայ զսպել ինքզինքս և սովորական քաղաքավարական դարձուածքներ դնելով, ամենաբուռն կերպով յարձակեցայ վրան, ըսելով թէ աւաղակները կը քաջալերուին, թիկունքը կը վտանգուի այս քաղաքականութեամբ, թէ հայերուն խօրթ կը նային և ուժիւր համիտեան ուժիւմէն աւելի վատ դարձած է:

Չեմ յիշեր այլևս մանրամասնութիւնները, այն դիտեմ միայն, որ Միւթէսարըֆը ինքզինքը կ'որո

սընցուցած, շուտաւ կը լսէր ինծի. քանի յը անգամ
փորձեց իր սովորական ջղախոն ճղճղոցներով ազդել,
բայց ես անկէ աւելի կը դռնադռնայի:

Վերջապէս ինքն իրեն շուտով ձեռք առաւ և
խոստացաւ վերջ տալ երկրի անիշխանութեան:

Կողմնակի մարդը միայն հեռագրատան միւ-
տիւրն էր, վանեցի կէս խափշիկ մէկը, որ ի դար-
մանս իմ, նկատելի գոհունակութիւններ կը զգար իմ
յարձակումներէն: Այս մարդուն սենք պիտի հանդի-
պինք դարձեալ: Այս տեսակցութենէն և միւթէտարը-
ֆի վերաբերմունքէն ես գէշ նախազգացումներով
հեռացայ:

Շատ բան չփոխուեցաւ այդ օրէն, ի հարկէ.
միայն միւթէտարըֆ Սերվէթը, ինչպէս յետոյ տեղե-
կացայ միւտիւրէն, բողոքած էր Պօլիս իմ ձօնված-
տութիւններուն դէմ, որովհետեւ քանի յը օրէն
Սորհրդարանը հեռագրով կը կանչէր զիս:

Անկաբեղի էր այլևս մնալ. միւթէտարըֆը ան-
ձամբ եկաւ հեռագիրը լանձնելու, աւելցնելով սիրա-
լիրօրէն թէ ամէն գիւրութիւններ պիտի ապ ինծի.
ապահով Պօլիս հասնելու. քաղաքավարութեամբ
կ'աջատրուէի երկրէն:

Մանր ազդեց մեր շրջաններուն վրայ իմ մեկ-
նուսիս հրամանը. լաւ թէ գէշ կապ ընն էի կառա-
վարութեան հետ, քանի որ իշխանութիւնները կը
խուսափէին առաջնորդին հետ քաղաքական կամ
գինուորական խնդիրներու առթիւ ունէ յարաբերու-
թիւն պահել: Ռուսէնը լեզուի եւ իր տնտեսական
հակումներու տեսակէտէն, չէր կրնար այդ գերը կա-
տարել. Մանր մտահոգութեամբ կը մեկնէի: Վերջին
մեր խորհրդակցութեան մէջ սակայն ինծի թելադրե-
ցին երթալ Ս. Կարապետ և հոն սպասել. եթէ ձիւնը
և բուքը ներքէ. կրնամ շարունակել, եթէ ոչ՝ պէտք

չէ վառնալի ենթարկուիլ, որովհետեւ այդ տմիտներուն
Կինհի կամ Օղնուտի ձամբաները անանցանելի կը
դառնան:

Շնխլախի և Զիարէթի ձամբով, չեմ յիշեր
որո՞ւ առաջնորդութեամբ, Դեկտեմբերի վերջի օրե-
րէն մէկը բարձրացայ Ս. Կարապետ վանքը: Ահագին
ձիւն էր եկած. արահետէ մը կը յառաջանայինք:

Առաջին անգամ կը տեսնէի Տարօնի համա-
լուօր Վարդան վարդապետը — յեղափոխական վե-
թերանը դեռ 90 աւան թուականներէն: 60ի սօտ այդ
սասունցին (Ահարօնքէն), ընկոյղէ կոճղի կը նստնէր
— հաստաւուն և ամրակազմ. ճերմակ մորուքի սա-
ղերը անիշխանական փութկոտութեամբ բուսած էին
ըր թուշերէն և կղակէն. սանր, առոյգ ու թափանցող
հայեցք, որ շարունակ վրայէդ կ'անցնէր թափով:
Դժուար է ապ անոր բարդ բնութագրիդ: Սասունն
ու Տարօնը անոր մէջ էին խառնած. Գեղամ և նա
խիտ շատ ընդհանուր գիծեր ունէին:

Զերմութեամբ ողջագուրուեցաւ հետս և մէջ-
քէս գրկած առաջնորդեց զիս իր հիւրասենեակը: Գը-
լուխ գլխի այդ փողովրդական իմաստուն մարդուն
հետ երկար խօսեցանք երկրի վիճակէն, պատերազ-
մէն, առեօական բռնակի կամաւորութեան մասին:
Այնքան երջանիկ հեռանկար էր անոր համար վեր-
ջիններու կողմէ Տարօնը նուաճելու միտքը, որ չէր
ուղեր հաւատալ ու կը կրկնէր անընդհատ՝ «վախճա՛մ
չտեսնենք...»:

Դեռ հազիւ հանգստացած, լուր բերին թէ
Զիարէթի միւտիւրը ձորէն կուգայ:

Վարդապետը խոր հառաչ մը արձակեց, կատա-
ղութիւնով լեցուած հայեացքը երկինք ուղղեց ու
որտի խորքէն արմնջեց՝ «ունիթեալ ինիս» Զէր ուղեր
որ միւտիւրը տեսնէ զիս Քովի սենեակը անցայ:

ուրկէ կրնայի դիտել հիւրասնեակը:

Միւտիւրը լաւօտ մըն էր — երկայնակ և նիհար: Եւած էր քննելու շրջանի պաշարի հաւաքման գործը, և իր ըսելով, չղիարէթի եկած էր վանքին և մուրախառ էֆէնտիին: Ամբարտաւան ու լիւր տղաքի կան խօսակցութեան ընթացքին լրջօրէն և հոնքաւով կը պատմէր վարդապետին իր բռնութիւնները. վարդապետը ձեռքերը միացուցած, գլուխը մէկ կողմ հակած և գետին նայելով «է՛հ, երբեմն պէտք է խիստ ըլլալ էֆէնտի, բայց շատ անգամ քաղցրութեամբ աւելի լաւ արդիւնքի մը կտրելի է հասնիլ ու նման զգոյշ և ընդհանուր դիտողութիւններով կը բաւականանար: Այդ միջոցին էր որ իր օտարիկաներէն երկուքը ներս բերին հայ մը, ոչոն էր դիւղի մը: Լսեցի միայն միւտիւրին անոր ուղղած հարցերը, ապա կրակ կտրած վեր թաւ և ձեռքի մտրակով անխնայ հարուածներ կը տեղար դէմքին ու մարմինն: Սոսկալի ցուերէն ոչոք կ'ոռնոր, կը պաղատէր...: Վարդապետը մահու չափ տօգոյն, բեւեռուած էր դեռնին ու իր ձեռքերը կը կտրատէր յուղմունքէն ու զայրոյթէն, միւտիւրն ատեն անհանգիստ ու պաղատական հայեացք կը նետէր իմ սենեակի կողմը, կը վախճար թէ դուրս գայի սենեակէն՝ չհանդուրժելով այդ վայրենի տեսարանին: Սակայն պէտք էր դիմանալ: Քիչ յետոյ, երբ միւտիւրը իր ճաշը լափելով կը հեռանար, լարուած ճիւղերէն թուլցած ու գունատած վարդապետը, ինկաւ իր բաղձօցին վրայ ու կերկնքուն ձայնով «ը կրկնեց ճշգրտուած իմեր, Ստեփան» ալ չկայ. մեղայ քեզ Տէ՛ր, չեմ տեսնար մեր քաշածները...»: Ապա երկարօրէն բացատրեց իր քաղաքական հայեացքը և հարկադրական վարուելաւ, կերպը թիւրքերուն հետ: Քիչ քիչ որ ուժ չունինք ձեռքառնելու կամ գաւազնորէն գործելու իմերուն, պէտք

չկայ սուր և յախուռն քայլեր ընել. պէտք են հանդուրժել, ժպտիլ անոնց. Խաբէ՛լ ցոյց տալով թէ երեք չենք խորհիւր դաւել իրենց, թէ ըստ ամենայնի հաւատարիմ կը մնանք. Պէ՛տք է այս, որպէս զի մեր պատրաստութիւններու ատեն չխանդարեն մեզի, քանի որ զօրաւոր են և ձեռքերնին երկար է:

Կորստաբեր է մեր գանգաւաները ցուցական և ըմբոստութեան ձեռք արտայայտել. համբերել ու պատրաստուիլ. ապա ինչ որ կ'ուզեն ու սպասել պէտք է դուրսի օգնութեան...»:

Վարդան վարդապետի բերնով կը խօսէր դառն դասեր տալով ու քաղաքական հայ ժողովուրդը: Այսպիսի տեսակէտներ արտայայտող այդ մարդը սակայն, կը պառնէին ինձ, թէ երբ կը լսէր հայ ֆէտայական խումբերու յաղթական կոչումները, ուրախութենէն կ'արտասուէր և կը կշտամբէր մօրեւանաշօրէն մեր աղաներն՝ «Ձերցա՞ք այդ նղովից արմատներու ճէօքը կտրել»:

Սոսկալի ձիւնախառն փոթորիկը կ'ոռնար պարիսպներու երկայնքին. ճաւառները կանգուններով ձիւն էր նստած. բացարձակ անկարելի էր առաջ դնալ. կը մնար վերադառնալ Մուշ:

Քանի մը օրէն սեռ դժուարութեամբ, վերադարձայ Մուշ. այցելեցի միւթեւորէֆին. զիտէր արդէն թէ ժամանակ մը անհնար էր ճամբայ ելլել: Ի պատասխան ստացած հեռադրին, յայտնեցի ճամբաներու փակուած լինելը և աւելցուցի թէ պատերազմի այս դժուար օրերուն պիտի մնամ հոն:

1915ի նոր տարին կը սկսէր սև նշաններով, որոնք ծաւր մտահոգութիւն կը պատճառէին Տարօնի աղջային և յեղափոխական գեղավորներուն:

ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1915ի Նոր Տարւոյն առաջին օրը, ընդունեցինք Մշտ թիւրք պաշտօնական և անպաշտօն «երեսներ» շնորհաւորական խմբական այցելութիւնները: Միւթէսարըֆը, վարչական, պատական եւ գինուորական ղեկավարները իրար կը յաջորդէին, կլիկով կօնեակը և շաքարեղէնները:

Երեսակարգ ոչինչ կը նկատէինք իրենց շարժումներու և խօսակցութիւններու մէջ — քաղաքապարութեամբ քանի մը խօսքերու փոխանակութիւն: Հիւրերը կ'ընդունէր գլխաւորապէս Ռուբէնը իբր ասնաւոր. ես հիւր կը նկատուէի. հօն կը գտնուէին տեղացիներէն նաև Մճօն, Կորիւնը, Տիգրանը և այլ ընկերներ:

Միւթէսարըֆը առանձնապէս ուշադիր էր դէպի Կորիւնը, որ քիչ մը թիւրքերէն դիտէր, բայց իր ծայրայեղ քաշուող բնաւորութեամբը կից—կառուր ու կարճ պատասխաններ կուտար՝ կտրմրած ու յարգանքով:

Տարօնի բացառիկ ու հազուադիւր տիպերէն մէկն էր Կորիւնը: Կարճահասակ, բայց պիրկ ու քմարակաւ. խիստ սակաւասու էր, չէր խնդար գրեթէ, քաղցր ու հաճելի կը ժպտէր երբեմն բերանի մէկ կողմովը, սքանչելի էր իր աչքերու մեղմ արտայայտութիւնը. կանացի փութի սիրտ մը, բայց իրական Կորիւնի կառաղութիւն՝ երբ հարկադրուած էր դըրսեորեկ — անխնայ էր այդ վայրկեաններուն. ա-

ռասպելական լանդշնութեամբ, քաջութեամբ ու պաղարիւնութեամբ օժտուած այդ երիտասարդը ե՛ւ մանուկ էր իր անարատ սիրտով. հ՛ւ ծերունի փրկսփայ՝ իր հարուստ հաղորդը և զգացողութեամբ: Համեստ էր ու խոնահ բոլորի հանդէպ, կարգապահ ու բնաւոր իր պարտականութիւններուն մէջ, բայց իր մէջ թաքնուած ժահի ուժին ու կամքին կ'ենթարկէր ակամայ իրեն շրջապատողները և ակնածանք կը ներշնչէր իրմէ մեծերուն:

Տօներէն վերջն էր, երբ օր մը միւթէսարըֆը Ռուբէնի միջոցաւ կ'առաջարկէր Կորիւնին սառնանքու դաշտային միլիտի պետի պաշտօնը:

Այս, պատասխանէն էր երեւի բողոքներուն՝ հայ գիւղերու մէջ տեղի ռւսացող առաջատակութիւններու մասին: Առաջարկը մեզի շատ ձեռնտու երեցաւ. Կորիւնը այսպիսով գինուոր հայկական ուժեր կ'ուսնեմար իր արամադրութեան տակ և հարստահարութիւններուն վերջ կուտար:

Այն ատեն դժուար էր հասկնալ անոր միտումները. հիմա միայն բոլորովին պարզ էր ինձի, որ ղեռ ջարդերէն առաջ, կառավարութիւնը նպատակ դրած էր երկրի հայ մարտական ղեկավարները ոչնչօ չացնել (Կովկասի հայ կառավարական շունդերու կողմութեան հետեւանքներն էին կործան) ապահովուելու համար թիկունքի հայ ուժերու վառնդին դէմ...:

Կորիւնը լսեց Ռուբէնէն միւթէսարըֆի առաջարկը և առկէ առաջ դալիք մեզ նպատակաւ եղող հետեւանքները: Առերեւոյթ համակիր երեցաւ եղած առաջարկին, բայց հնարաւոր չէր գտներ հայ—քիւրտ խառն միլիտներու կազմութիւնը. խնդրեց որ առաջարկները զուտ հայ միլիտներով բաւականանալ, որոնք գինուորական պետական հրացաններով:

Միւթէսարըֆը ուղղակի չէր մերժած. խոստա-

ցած էր Բաղէշի կուսակալի հետ բանակցելու այդ մասին. իսկ Կորիւնը վերադարձած էր զիւղը իր սեփական գործերու կարգադրութեան համար:

Միւս կողմէ սակայն շրջաններու մեր կարևոր գործիչները իրար ետեւէ քաղաք կուգային բողոքելու իրենց շրջաններու անպահով կացութեան, կառավարութեան ճնշումներու և օրինականացուած թաւանի դէմ, ինչպէս նաև քրտակա՛ն չէթաներու կազմակերպութեան մասին:

Պարբերաբար կուգային Դաւաննու Մկրտիչը, Բաղլուա Յովոն — ծերունի հին յեղափոխականներ. Զրեց Տէր—Մուշեղը, Մոկուսքէն Կարապետը. Բերդակալ Օսկիւնը, Վարդենիսէն Մարտիրոսը — աչքի ինկած յեղափոխական մարտիկները, որոնք, ի միջի այլոց, կը յայանէին, թէ ոստիկանները լսելեայն կը հետապնդէին զիրենց:

Այդ միջոցին հին և կարևոր ընկե ներու հաւաքական լայն խորհրդակցութիւններ կ'ուսենայինք: Սասունէն ևս պարբերաբար սկսան երևալ փոքր խումբեր, որոնք կուգային պատերազմէն լուրեր առնելու և իրենց բռնելիք դիրքի մասին թելադրութիւններ ստանալու, քանի որ հոն ևս զինուորազորման խնդիրը առօրեայ շարիքներէն էր: Լիյանդերը ևս աշիրէթներու շարժումներ և թշնամական արաճադրութիւններ նկատած էին: Թէև ձիւնը հասա չերանքով բռներ էր Սասնոյ լեռները, բայց այդ կրակէ սարդկանց հոյար չէր. Վաքանները ոտքերուն, կուրծքերնին բաց, կուգային քաղաքէն ազդարարներ, հազուադէպ և մանաւանդ վառօդի պատրաստութեան և ռազմաթերթի պարապանները գնելու, ինչպէս ծծումբ, քորակ և կապար ու գիշերով ծանր շաւկններով կը վերադառնային եղնիկներու արագութեամբ:

Յոռեան էին ամենքը, բայց ոչ յուսահատ. իրենց ունեցած զինամթերքը, կ'ըսէին, պիտի բաւէր քրդական հորդաներու և չէթաներու կռիւններուն, չէին կրնար երևակայել, որ զօրքը ևս պիտի մասնակցէր ապստամբութիւններուն, խորհելով որ պատերազմի ճակատէն կառավարութիւնը անկարելի է որ զօրքը գործածէ ներսի կարիքներուն:

Անոնցմէ մէկ քանին, ինչպէս Մձօն, Բերդակալ Օսկիւնը և ուրիշներ, կ'առաջարկէին նախադրական լինել պետական զօրանոցներու վրայ. Ռաբէնը նպատակաւորաբար կը գտնէր Սասունի Տափըլի գիւղի պահականոցի վրայ յարձակել և ազատիլ այսպիսով Սասունի ներքին թշնամիներէն:

Ամենքս կը զգայինք անշուշտ որ ծանր օրերը կը մօտենային, ընդհարումները անխուսափելի էին, բայց շատ ընկերներ — որոնց թուին և ես — կ'առարկէինք թէ մեր ռազմական ուժերը շատ սակաւ էին և անկազմակ'րպ' յարձակողական կռիւներու համար:

Սասունի ժողովուրդը խիստ թերի զինուած էր. 7—8 հարիւր չեչխանայ և օրսօրդական հրացաններու հետ թերևս 150—200 քիչ շատ կանոնաւոր զէնք դասուէր, որոնք սակայն փամփուշտի չնչին պաշար ունէին: Պաշտը աւելի խզճալի վիճակ մը կը ներկայացնէր. կանոնաւոր զէնք, կարելի է ըսել, բացառապէս միայն մեր նախկին մարտիկներու ձեռքը կը գտնուէր. դաշտի 90 զիւղերը հազիւ 200 քիչ շատ կանոնաւոր հրացան ունենային, փափիւշաբի նայն թերիներով:

Հասնմատաբար լաւ զինուած էր քաղաքը, ուր կուսակցութիւնն ևս ունէր պզտիկ պահեստ մը առընհանակներու և 2—3 տասնեակ զէնքերու: Տրտ-

մադրելի այս ուժերով թերևս ժամանակ մը հնարա-
ւոր ըլլար հաւաքական ինքնապաշտպանութեան :
Տարօնի վիճակի մասին պարբերաբար տեղեկագիրներ
կը ղրկէինք Պոլիս՝ կուսակցական բերքային : Կանո-
նաւոր թղթակցութիւն կը պահէինք Վասպուրականի
և Էջմրուսի կուսակցական մարմիններուն հետ :

Պոլսէն հանգստացուցիչ տեղեկութիւններ կու-
տային, շնչեղով միանգամայն ինքնապաշտպանու-
թեան զօրեղացման անհրաժեշտութիւնը :

Փետրուարի մէջ էինք, երբ Ռուսէնը ուրջեց
անձամբ չըջան ելնել եւ Կորիւնի հետ զբաղիլ ինքնա-
պաշտպանութեան վերականգնութեամբ : Վերադարձին
Կորիւն հետք պիտի բերէր մէլիսի կազմութեան նա-
խապատրաստութիւններու համար :

Դեռ նոր Ռուսէնը հասած էր Գոմս, երբ Ադ-
ջանէն լուր առինք, որ տեղի 7—8 քիւրտ ժանտար-
մաներ Ֆախկի Մուսթաֆա տասնապետի ղազնորդու-
թեամբ սեկներ է Գոմս, Կորիւնի դիւղը : Զարագու-
շակ կասկած ծագեցաւ բոլորին մէջ : պիտի ձերբա-
կալէին թէ դաւադրութիւն մը պատրաստուած էր
Կորիւնի և Ռուսէնի դէմ :

Նրկորդ ուր լարեծաղին, միւթէտարբի յա-
տուկ ոստիկան ղրկած էր Սարախանեան եպիսկոփն և
ինծի իր քովը հրաւիրելու... :

Անոր դէմքէն մաղձ կը թափէր, աչքերը հի-
ւանդազին կը փայլէին, ձեռքերը կը դողային եւ
դէմքը հողի զօյն էր առած : Զսպուած զայրոյթով
և խօսքերը շնչեղով յայտնեց թէ առաջին իրիկունը
Խորոն (Կորիւնը) և Ռուսէնը գոսի մէջ վառած են
ժանտարմատ տասնապետ Ֆախկի Մուսթաֆան և քա-
նի սը ժանտարմատներ ու փախած : միւթէտարբի
է՛աւելցնէր որ իր համակրութեան բաժակը լցուած
հարդէն, պիտի հրամայէ քանդել դիւղը, անխնայ

ըլլալ դաւադրութիւն կազմակերպողներու հանդէպ և
կը պահանջէր որ Ռուսէնը և Կորիւնը անմիջապէս
ներկայանալին իրեն : Իսկ մինչ այդ նա ինծի կը
յայտարարէր ազատութենէ ղրկուած և իր բնակարա-
նին մէջ վար կը դնէր զիս :

Սարախանեանը յանկարծակիի եկած՝ ամէն
միջոց գործ դրաւ զիս ազատելու : անհնար եղաւ :
«Հիւր» էի միւթէտարբիին... : Սրբազանը լուստհա-
ււ լքուած մեկնեցաւ : Ճաշեցինք միտանդ : Իր բա-
ցակայութեան սենեակին մէջ նստած էր ոստիկանա-
պետն, իսկ իրիկունը բաւական երկար այս ու այն
կողմէ խօսելէ վերջ, յանկարծ մտածեցի պահանջել
խիտ քննութիւն, յայտնեցի անոր առաջարկս, ըսի
որ ընկերացնէ ինծի զօրքերու հրամանատար Վասըֆ
պէյը տեղի վրայ քննութիւն բանալու :

Միւթէտարբի Քանի սը ժամ բաց-կայելէ
վերջ վերադարձաւ, բսելով թէ կ'ընդունի առաջար-
կըս : Մեզի պիտի ընկերանային նաև Պուլաւըխի
Կայմազաւ հարկապետ Էւադ պէյը և Հազսի միւս
տիւր Սիւլէյման ասււնով զազրելի թրջացած քիւրտ
սը, արտաքինով աղուէտի նմանող : Հանդիսաւ չէի
կենանքիս նկատմամբ : Սիւլէյմանի դէմքը վստահու-
թիւն չէր ներշնչէր ինծի : Բայց Էւադի և մանաւանդ
Վասըֆ պէյի ուղեկցութիւնը քիչ մը կը հանգստա-
ցընէր չիղերս : Երբ ձիերը հեծած 7—8 ոստիկաններու
ջոկատով մը հետ ճամբաւ պիտի ելնէինք, միւթէտա-
րբի իր խօսքերը Վասըֆին ուղղելով ըսաւ : «Փա-
փազեան էքէնաին ձեզի կը յանձնեմ : ողջ առողջ
ինծի պիտի վերադարձնէք»... : Այս խօսքերը փա-
խանակ հանգստացնելու, աւելի մաալ արամադրեցին
ինծի :

Հրամանատարը վստահ եմ թէ բարեմտօրէն
ընդունելով այդ հրաւերը, պատասխանեց : «Անհոգ

եղէք. եղբորս պէս պիտի պահեմ: Եւ այդպէս ալ
ըրաւ. անբաժան էր ինձմէ քրդական հորդաներուն
մէջ, որոնք գիշատիչ ագռաւներու նման, թափած
էին անպաշտպան Գոթա գիւղին վրայ: Զիւնի մէջ
բացած արահետէն, իրար հետեւելով կը յառաջանա-
ին մեր ձիերը: Հազիւ իրիկուան մթնշաղին հասանք
գիւղը: Գոթաի բնակչութիւնը փախած էր խաղաղատու
— Օփրատի միւս ափը. գիւղին մէջտեղը պղտիկ
բարձրութեան մը վրայ Կորիւնի տունն էր, իսկ ա-
նոր օտորատը ախոռն էր որ դեռ կը ծխար. պատերը
անդ անդ զանգուած էին և գերանները թափթփած.
ախոռի դուռին լոյս և ջրի մը անդին տարածուած
էին կիսովին այրուած զանաւ մը յարդկանց դիակներ
և բազմաթիւ դիակներ գոմէշներու ու եղնիքու. շըր-
ջականներէն գիւղ էին թափեր հարիւրաւոր քիւրտեր
իրենց կանանցով և բեռնատար եղներով ու էշերով.
արդէն յաջորդ էին բոլոր տունները իրենց կարասի-
քէն և կենդանիներէն. զանաւ մը շուններ երդիքներէն
դուռները դէպի երկինք ցցած կ'ոռնային:

Կորիւնի տունը հոպէ յատակով սենեակ մը ու-
նէր որու երկու պատուհանները ախոռին կը նայէին.
մակին մէջ մեծ թոնրատուն մը կար ուր քիւրտ չէ-
թաւերը նախապէս յաջողած էին ձերբակալել 50ի
մօտ կրն և տղամարդ ու ոչնախնորս պէս լեցուցած
էին հօն իրօր վրայ. սպաննութիւններ չէին եղած,
բացի կոյր տղամարդէ մը, որ սպաննած էին ճամբուն
վրայ:

Հարցաքննութեան կանչուեցան շարքիները:
Իմ ներկայութիւնս կը զաշալերէր անոնց: Պարզուե-
ցաւ հետեւեալ իրողութիւնը, որ կ'արձանագրուէր
Սիւլէյման էֆ.ի կողմէ:

Յախկին Մուսթաֆան ժամտարմաներու խուժ-
բով կուգայ գիւղը իրիկնադէմին, հարկերու հաւաք-

ման դործով. Կորիւնը կը կարգադրէ որ տեղաւորեն
ախոռի սենեակին մէջ և հերակրեն. քիչ մը վերջ
Կորիւնի սենեակը կը մտնէ անոր հինաւուրց բարե-
կաս քիւրտ ժամտարմա մը և կ'ըսէ թէ Յախկին
որաքը դէշ է. գիշերը ծրագրած է պատուհանէն ըս-
պաննել Կորիւնը (և Ռուբէնը ի հարկէ) և թէ այս
մասին հրահանգուած է Մուշի իթթիհատի քլիպէն:
Կորիւնը առանց ժաժանակ թողնելու որ ժամտարմա-
ները իրենց ոճիրը գործադրեն, անմիջապէս ծակեր
կը բռնայ պատուհանէն դուրս, ուշ առնել իր կտորի
դէզերէն խուրձեր կը փութադրէ ախոռի դրան առջև,
դուռը դուրսէն կը դոցէ և կրակ կուտայ. զանաւ մը
հողի կը յաջողին երդիքէն փախչել, մէկ քանին կը
փորձեն դուրս նետուել և կը գնդակահարուին, իսկ
մէկ երկու հողի կ'այրին:

Կալանաւորներու մէջ դանաւոր տեղացի մեր
ընկերներէն մէկը առանձինն ըսաւ ինծի թէ անոնք
Ս. Կարապետ անցած են:

Հետեւեալ օրը կալանաւորները արձակել տուի.
հրամանատարը համոզուեցաւ. դաւադրութեան մը
գոյութեանը. Եւսոք պէյը կը թուէր թէ կը տատանի.
ձէթի աղօտ ճագին լոյսով և սենեակի մէջտեղը
վառած փայտերու ջերմութեան ու սենեակին մէջ
խռնուած քիւրտերու դաժան հայեացքներուն առկ
միտքս տեսնորէն կ'աշխատէր. կը զգայի որ տհաւոր
ոճիր մը կը պատրաստուի. այլևս չէր կարելի խաղա-
ղութիւն յուսալ. Ռուբէնը և Կորիւնը ակամայ զրկե-
ւեցան դաշտը կաղսակերպելու հնարաւորութենէն
ու փախստական դարձան:

Ես, շատ այժի եմ ինկած ինքնապաշտպանու-
թեան գործի կաղսակերպման համար և դեռ ո՛վ գիտէ
վերադարձիս ազատ պիտի թողուն, իսկ տեղացի

ընկերներէն ամէն մէկը իր գիւղին և վայրին մէջ միայն կրնային լինել: Վերադարձի ճասթաճն կը խորհէի. որ կառավարութիւնը անմիջապէս ամենախիստ հալածանքի պիտի սկսի:

Մեր ռեզեկութիւնները և արձանագրութիւնը լոնց միւթէտարըֆը. իմ դիրքս ուժեղ էր. չյամեցայ խիստ խօսքերով օրակելու մութ ուժերու ղեկավարներու ընթացքը:

Միւթէտարըֆը ի զարմանս իմ, անմիջապէս համաձայնեցաւ ինձ հետ, որ մերչնները մեղաւոր չեն: Ես ազատ էի. վերադառնալու առաջնորդարան: Սրբազանին ուրախութեան չափ չկար: Զարմացած էինք որ կառավարութիւնը այս անգամ արդարադաճեցաւ: Յետոյ, ի հարկէ, միայն գլխի եկանք, որ այդ բոլորը խողեր էին կօրիւնն ու Ռուբէնը օրսայու համար...:

Յետոյ լոնցինք որ փախստականները ձիւներու շատութեան պատճառաւ սպաննած են իրենց ձիերը և ֆէթարի գծով Սասունն ես անցեր:

Քանի մը օր յետոյ, լանկարծ, լուր բերին օր կուսակցական ակումբը պիտի խուզորկուի: Ես ու սպասաւոր Պօղոսն էինք հոն. հազիւ կրցանք անբմառ դանուող զէնքերը և արխիւը ետեւի դռնէն փախցնել: Ոստիկանապետը և երկու օտարկաններ մտան, յարգանքով բարեկեցին ու ըսին թէ հրաման ունին փակելու մեր ակումբը: Ժամանակ կուտային մեր անձնակազմ իրերը առնելու. ապա փակեցին ու կնքեցին դուռները և հեռացան: Ես դուրս մնացի: Առոնք մէնը, ի հարկէ, բարենշան չէին կրնար համարուիլ. դրութիւնը աւելի ու աւելի կը ծանրանար: Հակառակ սօսօր սրբազանը եւ ես կը շարունակէինք պահել մեր սովորական յարաբերութիւնները կառավարչի հետ՝ սեղմելով մեր տառամները և զսպելով մեր յուսահտ.

տուփիւնը և վրդովուած օր օրին բազմապատկուող ակնյայտին դէպքերու հանդէպ:

Փետրուարի ընթացքին ամէնէլիտ թաղուորներէն» (չալականերով պաշար փոխադրող հայեր) սկսան անհետանալ նախ անհատապէս ու ապա անհետ կօրչիլ խուսքերով: Մեր գիմումներուն կը պատասխանէին թէ ճաթաները դոցուած են ձիւնէն կամ հաւանաբար ստիպուած են աւելի հեռուներ տանիլ պաշարը, քանի որ բանակը յառաջացած է, (մինչեւ տոյգ տանները թուրքերը նախանշած էին շատ կէտերէ և մենք անշուշտ կ'անդրաշնայինք):

Միւս կողմէ զինուորութենէ կամ հարկերէ խուսափելու, բանակին մթերք չառլու և այլն շինծու ամբաստանութիւններով գիւղերէ կը հաւաքէին ազգեցիկ անձեր և երիտասարդներ և կը լեցնէին Մուշի բանաւ: Ինձմէ առաջ — մտցած եմ պատճառը — բանաւարկուած էր նաեւ Էրզրումի մեր շատ յուսատու ընկերներէն Գեղամ Աստուրեանը, որին ոչ մէկ կերպ յաջողեցանք ազատել ապա, վերջ ի վերջոյ զայն ևս Բաղէշ տարին և միւսներուն հետ ջարդեցին հոն:

Միւթէտարըֆը միշտ օրալիր ու հաճայակատար էր. մեր բողոքներուն կը պատասխանէր թէ բաւականաչափ ուժ չունի զսպելու, թէ երկիրը անխելաութեան մտան ևւած է, պէտք է հալածել և օգնել իւրեն, թէ Ռուբէնի փախուստը շատ գրգռած է մահմեդական տարրը, և քանի որ ճշմարտութիւնը արուան եկաւ, պէտք չէ որ ան լեռներ թափափ հասարակ աւազակի պէս...:

Այս նպատակին շատ կոռչած էին: Էստղ պէլը յարմար վայրկեան չէր կօրսնցներ Վանքի օրէն» խնդրելու որ ամբողջ ազգեցութիւնս և միջոցներս ի գործ դնեն զայն վար բերելու լեռներն:

Մարտի սկիզբն էր արդէն, երբ օր մը լուր

ընդհանուր թէ թլա Նէյխը կամ Մուսա բէգը յարձակած
ան Մուշախշնի վրայ, սպաննած յայտնի ընտանիք
սը և բազմաթիւ մարդիկ ու աւերած են գիւղը:

Մեր շրջաններուն մէջ զայրոյթը իր գագաթ-
նակէտին հասաւ. մեր հին մարտիկները կը պահան-
ջէին այլ: Եւ բարձրանալ... Եւ օր մը այդ օրե-
րէն Տէրկէտանի ոչոս Սէթօն նստակ սը բերաւ ինծի:
(Սհնեակի մը առած էի Զօջօյի Գոսպարի տունը՝ ա-
ռաջնորդարանի ձիւտ դիմացը, իսկ ախարջ օրը սըր-
բաղանի հետ կ'անցընէի):

Նստակը Մճօնէն էր: Կը գրէր թէ այլևս չը
հանդուրժելով ստեղծուած կացութեան, մօտ երեսուն
լնկերներով Առաքելոց վանքը կը դառնար իբր բողո-
քի ցոյց, կը յանձնարարէր մեզ պահանջել կոտորվա-
րութենէն վերջ ալ անխնայութեան, եթէ ոչ իբր
ըստատեան աղատ պիտի համարեն ինքիւնքին: Նա-
խապէս ոչինչ յայտնած էին մեզ, երևի վախալով օր
աբգէլը կը լինենք. Սրբազանը և ես անակնկալի
եկանք և կը խորհէինք թէ լադրել հրաժարիլ այդ
ցուցական քայլէն չարագացնելու դէպքերը, օրոնց
անպատրաստ լինք: Միւթէսարը՞ր չգիտեմ ինչ աղ-
բիւրէ, բայց մեզմէ առաջ իմացած էր այդ քայլի մա-
սին և արդէն միջոցներ ձեռք առած էր: Ի՞նչ սիրելի
և վստահելի չէրքէզ հարիւրապետ Ահմէտ պէյին տա-
լով քանի մը տասնեակ ձիւորներ զրկած էր Առա-
քելոց վանքը ձերբակալելու ըմբոստները: Երբ այդ
խումբը կը բարձրանայ Առաջ գիւղէն դէպի վանք,
առաջին իսկ գնդակէն ձիւն կը գլորին չէրքէզ սպան
և երկու ոստիկաններ. միւսները ցրուած կը վերա-
դառնան: Այդ բոլորը այնքան արագ կատարուեցաւ,
որ ես իրմէ սիւսն տեղեկացայ, երբ պարենաւորման
յանձնաժողովի մէջ էի: Միւթէսարը՞ր մեռելի աղժ-
գունութեամբ, սմբած, չուխը կորսնցուցած՝ թև-

մանելով տարաւ փողոց մը և գրեթէ աղաչական ե-
ղանակով խնդրեց ժամ առաջ հեռացնել տալ Մճօն
վանքէն:

Պատմեց դէպքը յսկզուած և սպաննութիւնը
իր «դանթան» (հերոս) ուղարկին:

Յարմար բոլէն էր օգտագործելու այդ դէպքը
և պահանջելու իրմէ կտրուկ միջոցներ ձեռք առնելու
Տարօնը անպատակողներուն դէմ. ամէն բան խոս-
տացաւ, ի հարկէ...:

Մճօն նոյն գիշեր թողուց վանքը և Սասուն
քաղաքացաւ: Մճօյի այդ ձևով լեւ երթալը վարակիչ
դարձաւ գիւղերու մէջ ամէն բոլէն զաւարտութիւն
սպաննուելու վտանգին ենթակայ մեր մարտիկներուն
համար. անոնց մէջ ոմանք նոյնպէս աննշմարելի դնա-
ցին սիւսնալու ըմբոստներուն:

Պարախանեան Սրբազանին հետ առանձնացած
իր սենեակին մէջ՝ ամբողջ օրերով նստակային կապ
կը պահէի Պոլսոյ, Վանի և Կարնոյ հետ մէկ կողմէ,
միւս կողմէ Տարօնի և Սասնոյ ընկերներուն հետ. կը
պատասխանէին անպտճոյճ, յուզիչ լեզուով. կը պատ-
մէին իրենց հետզհետէ անհանդուրժելի դարձող կա-
ցութիւնը, հրահանգ և միջնորդութիւն կը խնդ-
րէին...:

Անտէր և անգլուի էր մնացեր ժողովուրդը:
Սասուն բարձրացած ընկերները այլևս կտրուեցան
դաշտէն, թէև կրնային հորկաւ, հին օրերու պէս,
իշնել, շրջագայիլ, կազմակերպել ու օգի ներշնչել:
Իրազմանակատէն, ըստ երևութիւն, շատ միջիթարական
լուրեր կուգային թիւրքերուն համար. միւթէսարը՞ր
արագքիւնէն դժուար է բան հասկնալ — վարպետ էր
իր ներքինը չմտնելու համար, բայց իր ստորագրու-
եալները այնքան ալ վերապահ չէին:

Մարտի վերջերուն, միւթասարըՔը Բաղէշ հրա-
ւերուեցաւ կուսակալին կողմէ. այժմ գաղանիք չէ, ի
շարքէ, որ հայերու տարագրութեան և հայ ղեկա-
վարներու ձերբակալման ու ջարդի հրահանգներ տալ
լու համար էր. իրեն փոխանորդ նշանակեց մալ միւ-
տիւրին, միամիտ ու բարի ծերուկ մըն էր, որ այ-
ցելեց առաջնորդարան և իր կարծիքով պետութեան
օգտակար ծառայութիւն կատարելու նկատուածով երեւի,
մեր չգիտցած շատ բաներ հասկցուց մեզի:

Անկէ լսեցինք, որ սվաղցի Մուրադը լեռ բարձ-
րացած է և հեռագիր էին ստացած թէ անցեր է
Սասուն. կ'ուզէր մենէ պառագել...: Ըսաւ թէ Վահ-
պուրականի լեռափոխակաւներուն մէջ ևս խլրաւու-
նէր կան, ու ի հարկէ, յորդորեց որ կառավարու-
թեան հաւատարիս մնանք և պատերազմի այս ծանր
օրերուն թեթեւցանք բռնը, և ասոր նման խօսքեր:
Ինք հակաթիթիհատ էր, ասելով կ'առէր միւթէսա-
րըՔին, — «Երեկուան լեկոտներու յանձնած են երկ-
րին ղեկը, ափսոս այս երկրին...», կ'ըսէր:

Գարդ էր մեր ճակատաւիրը ուրեմն, կը կար-
ծէինք թէ հալածանքը սիւսն հայ հասարակական եւ
լեռափոխական ղեկավարութեան դէմ է. պէտք էր
զգուշանալին ուրեմն անոնք, առաջին հարուածը յե-
ղափոխական ղեկավարութեան պիտի տային:

Այս ամէնը հաղորդեցի Սասուն ապաստանող-
ներուն. պատասխանը եղաւ, որ մտաւճախեանները
պէտք է թաղցնել, ժարտական ուժերը հոն շրկել.
ինձ ևս կը կանչէին իրենց քով: Անհնար էր այդ
մասին մտածելն իսկ. էրդրումէն ալ Փրիսթը և Միւս-
րան թէրլէմէզեանը թախանձագին կը խնդրէին հոն
երթալ, կառավարութեան հետ կապ պահելու համար.
բայց Վանէն կրնային ուղեղ մէկը և այդպէս ալ դրնցի
անոնց:

Սասունէն ալ մտահոգիչ լուրեր սկսան գալ:

Աշիլէթներու կեդրոնացում կը կատարուէր
հարուէն և արեւմտքէն իբր թէ պատերազմի եր-
թալու համար, բայց բոլոր իրենց շարժումներէն եւ
սպասանալի կեցուածքէն պարզ էր, որ Սասունի գըլ-
խուն փորձանք մը կը պատրաստուէր:

Անոնք անկէ միշտ կը հաւատացնէին մեզի թէ

Ռուբէնի և Կօրիւնի հոն երթալէն վերջը Սա-
սունը ընդդիմութեան և միանգամայն ըսքոսութեան
կը պատրաստուէր:

Սասունի դէմ պիտի ուղղուի նախ թիւրքերու հար-
ուածը և անոր դիմադրութեան յաջողութենէն կախ-
ուած է Դուրանի և քաղաքի փրկութիւնը. հետեւա-
բար մարտական փորձառու ուժերը և ազդանիւթը
հոն պէտք է կեդրոնացնել:

Բնադրութիւն սխալ և միակողմանի կը թուէր
անոնց այդ տեսակէտը. շիշա Ռուբէնի պէս կը մտ-
ծէր նաեւ Վանի իշխանը, կարծելով թէ լեռներու
մէջ է փրկութիւնը, իսկ քաղաքը անյուսալի յենա-
րան է և քաղաքացիք մեղկ տարր են...:

Շատ ընկճուած էր Սրբադանը լեռ ելնողներու
այդ դատողութիւններէն. նոյն իսկ անգամ մը խնդ-
րեց գիշերով անձամբ հոն երթալ և համոզել. որ
Դուրանը և քաղաքը ձեռքէ չթողուն:

Մարտի վերջին օրերուն էր, որ մը շատ յուս-
սահատ ու սեւ միտքերով նստած էինք առաջնորդա-
րանի սրահին մէջ, երբ սաբաջ Յարօն արագ ներս
մտաւ ու լիթօրիդաւոր շարժումով մը ինձ դուրս
կանչեց:

Ռուսական բանակէն օուրհանդակներ էին ե-
լած... Փրկուած էինք արդեօք — առաջին հարցը
որ առի ինձ. անհաւատալի հրաշք կը թուար. սուր-
հանգակները Կարօյի տունն էին. քրտական տարազով

երկու քրտախօս երիտասարդներ և մէկ քիւրտի աղջիկ ելան տեղերէն. քօշօղները վար տօին և ակնածանքով սօսեանալով ծունկի եկան ու համբուրեցին ձեռքս. ըսած էին իրենց թէ «մեծ կամիտան» եմ. սգերդցի հայեր էին այդ սքանչելի հերոսները — Տիգրան եւ խնչօ (դժգալիտաբար մոռցած եմ աղջկայ անունը). անսահման խանդաղատանքով գրկեցի հարազատները մեծագոյն այդ հարազատներուն, որոնք եօթ օրերէ ի վեր, գիշեր ու ցորեկ անցած էին մահասփիւռ ճամբաներէ, թրքական և հասլախէի շղթաներէն, փշուր մը յոյսի նշխար հասցնելու Տարօնի անյոյս ժողովուրդին...

Քրտինքէ դեղնած, թրջուած ու ճերմկուած թուզթի կտոր մըն էր. ստորադրուած էր «Դեւոյ» անի» կողմէ: Անծանօթ էր ինծի թէեւ, բայց կուսակցական ընկեր պէտք է որ լինէր, որովհետեւ Ռուստմի մասին կը խօսէր, որ քսնի մը օրէն իր քովը, բանակաւորը պիտի դար:

Դեւոյանը կը գրէր թէ ուստական բանակը Պօւլանըղ է և շուտով Ս. Կարապետ պիտի հասնի. կը յորդորէր քիչ սըն ալ դիմանալ. կը խնդրէր մանրամասն և ստոյգ տեղեկութիւններ մեր շրջաններու թրքական կանոնաւոր և անկանոն ուժերու մասին: Շաբաթէ մը ըստ կարելոյն լրիւ տեղեկութիւններ հաւաքուեցան, որու համաձայն Ախլաթի կողմերը ոչ սեծաքառակ քրդական ուժերն էին, Մօւշը նորակոչներու կեդրոնացման վայր էր, որոնք օրակով արժէք չունէին. Տիգրանակերտէն և Պարբերդէն 4—5000 կանոնաւոր զօրքեր եկած և տեղաւորուած էին դաշտի հարաւային մասերուն մէջ: Այս բոլոր տեղեկութիւնները, ինչպէս նաեւ Տարօնի և Սասնայ ժողովուրդի վիճակը, սեր ղլխին կախուած վատնքը չնշտելով բանակի գոնէ հալկական մասի ժամ

անաջ դաշտ մտնելու մասին Սրբազանին և ամենքիս անունէն կը թախանձէինք:

Կասկածի տեղի չտալու համար, ինչպէս նաեւ խուզարկութեան պարագային նախակը և անձեռնմը-խելի պահելու հոգածութեամբ ձե մը մտածեցի, գաղտնի մելանով գրեցի 8—10 ստանալձի լայնութիւն ունեցող երկար հաստ թուղթի մը վրայ, միւս երեսը հ մ ա յ ի լ ի արարակոն նշանախօսքերով և նշաններով (մեծ մտաւար երեւակայական ի հարկ) լեցնել տուի մեր սքանչելի պատանիներէն լաւ թրքազէտ Լեւոնին: Ապա եռանկիւնի ծալլելով՝ կտրեցինք հնամաշ կապտա լաթի մը մէջ, անկիւնը ամբողջութեամբ երկու կապտա ուղուներ և կտրեցինք ներսէն Տիգրանի թւին տակ...:

Այսպէս ճամբու դրինք մեր վերջին ոսկէ յօստերը անոնց լաջողութեանը կապելով, Հայ աղջիկը պահեցինք, զնաց Տէրկէվանք դիւղը՝ թշուառ ու թանկաբին հերոսուհին հետագային զոհ զնաց հաղաբաւօրներու հետ:

Բանակի նախակի պատճէնը ինչպէս նաեւ մեր պատասխանը, նմիջապէս Սասուն դիկուեցան: Որքան ալ աշխատէինք գաղտնիքը պահել, մեր շրջանակներուն մէջ տարածուեցաւ լուրը: Բարձրացաւ ժողովուրդի ընկհուած օգին. ինչպէս չօղեարուէին, երբ ուստական բանակը Մանազկերտէն Պօւլանըխ կը յառաջանար, իսկ ձախ թւը Վասպուրականէն Ախլաթ և Դաւաւան: Վարդոյէն և Վարդենիսէն լուրեր կը ստանայինք թէ արշալոյսներուն թնդանօթի ձայներ կը լսուէին արդէն...:

Ռուսական յառաջխաղացման իրողութիւնը օտուդեցի նաեւ պատահական հանդիպման մը միջոցին:

Նա շատ լուր Երեւանի մասին մէջ էի գերմանացի
նախագահի միտքերով հաստատութիւններու հետ.
Օրիորդներ էին, որոնք աղջկանց օրհանոցներ ու-
նէին: Օրիորդներէն մէկը, գերմանացի, միւս եր-
կուքը Սքանախնաւեան թերակղզիէն էին. մասնա-
ւորապէս Շվեյթեր Բրիտան (գերմանուհի) երկար
ատենէ ի վեր Վասպուրական և Տարօն գտնուելով,
աւելի ընտանի էր սեր չըջանալներուն. աչքի կ'ըն-
ար նաև շուէտացի Շվեյթեր Պոլէր, խելացի լուրջ
և պատրաստուած միտքով հաւանքէր մը, որ անգնա-
հատելի հաւատութիւն ըրաւ Մշոյ ժողովուրդին:

Այդ օրերը այցելեցի Շվեյթեր Բրիտանի
օրհանոցը. այցի եկած էր նաև շատ երիտասարդ
գերմանացի սպայ մը, որ շրջուած էր Պոլէր և Զեք-
եարի երթումը համարելէական գունդերու կազմա-
կերպման և գլխաւորելու համար: Բրիտանիէն ըսաւ
թէ մէկուս ես և անունս շատ առաւելուած և անո-
րոյ արտասանելով, դուրս ելաւ թէյի պատրաստու-
թեան:

Օգտուելով առիթէն հարց ու փորձի սկսաւ և
ստաջին իսկ խօսքերէն հասկցայ որ թիւրքի տեղ կը
դնէ զիր: Աւելի ու աւելի արծարծեցի խօսակցու-
թիւնը և անոր բերնէն լսեցի որ իսկապէս ռուսները
մօտեցած էին Պուլաւըի և Ախլաթին. ըսաւ թէ
Քրքական բանակը կիսաքայքայուած էր և տիֆի
համաճարակը օրական հարիւրներ կը հնձէ:

Բանի մը օրէն, այս անգամ լուրսկապէս հրա-
ւիրուած էի օր. Բրիտանիէին կողմէ. Ներկայացուց
ինձ Մուսուլի Զեքս. հիւպատոսին: Ի հարկէ, նախա-
պէս օրիորդը ըսած էր իմ մասին. լուր առիթ էր
Տարօնի վիճակը և կառավարութեան գործը պար-
զելու իրեն:

Որոշակապէս կ'երևար թիւրքերէն. Քրքս-
րոս ժողովուրդ է՝ կ'ըսէր և կը հետաքրքրուէր մաս-
նաւորապէս ռազմական թիւումըի աշխատութիւն-
ներով:

2.

ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ ՄԱՅՐ ՀԻԻԱՆԴՈՒԹԻԻՆՍ ԵՒ ՓԱՆՈՒՍՏԸ

Ապրիլի սկիզբն էր արդէն: Ռազմադաշտն հաս-
նող լուրերը ըստ երևոյթին միտքերովս չէին.
թիւրքերու դժգոհութիւն մեղծ կը թափէր և միեւնոյն
ատեն անորոշ երկիւղ մը կար աչքերուն մէջ. մասնա-
ւորապէս Բոթանից ընտանիքի անդամներուն արտա-
յայտութիւնը զգայնապէս դեր կը կատարէր մեղ
համար: Լուրեր կը պատէին թէ անթիւ սպաննուած-
ներ կան, թէ բանակը քայքայուած է համաճարակի
և անօթութեան շնորհիւ: Հրամանատար Վասիլ Կէյ
ալ ու ձախ հայոյելով, իր սենեակէն կարգադրու-
թիւններ կ'ընէր իբր թէ միւլթսարէֆ: Այլանդէ
ժանա կերպարանք էր ստացած. ամէնքը ծանրապէս
մտահոգ էին:

Միւս կողմէ ժառանգ կը ծանրանար հայ
գիւղերուն վիճակը: Ակնյայտի կերպով չէթաներ կը
կազմուէին քիւրտ աւաւապետներուն գլխաւորութեամբ
օրոնք տէր էին դարձած երկրին ու անարգել կ'առ-
պատակէին: Այս առթիւ էր, որ Սրբաշանը այդ օ-
րերուն այցելեց սիւթէսարէֆին:

Նա ուրախ հեռու, ծամբու քով կը զրօնէի,
պատկերով անոր վերադարձին: Վերադարձաւ խիստ

մատնող ու արտում. իսկ արցական հայեացքին, թի
տակէն ըսաւ՝ Աստուած հեռու ընէ, թշուառական
անիծուածը. գայլի չէ՛յք էր ստացած. չարագուշակ
բան մը կար անոր հայեացքին մէջ...»:

Եւ այդ միջոցին իթթիհաւը արդէն որոշած էր
ջարդը ու տարագրութիւնը և անկասկած գործադ-
ծադրութեան հրամանը տրուած էր ամէն տեղ, ինչ-
պէ՛ս գայլի չէ՛յք չստանար իժի այդ ծնունդը:

Երկու թէ երեք օր յետոյ, իրիկուան կողմը,
երբ մթնշաղ փակուած էին բոլոր պետական հիմնար-
կութիւնները, առաջնորդարան եկաւ միւթէսարմֆի
հետ պատող օստիկանը. «միւթէսարմֆ պէյը կը
խնդրէ ձեզ շնորհ բերել սէրայոյ յարգանքով դարձաւ
ան ինծի:

Ոստիկանին զրկեցի ըսելով թէ քիչ մը վերջը
կուգամ. ճշիւնէ, վարը կը սպասեմ, պատասխանեց
ան և իջաւ...»:

Սրբազանը գոյնը նետած յուղումնքէն կը դո-
ղար, տարակուսանքի մէջ էինք. ի՞նչ կ'ուզէ. ինչո՞ւ
այսպէս ուշ, այն ալ սէրային մէջ... Ինչո՞ւ ոստի-
կանը մնաց ուղեկցելու: Բնադրօրէն դաւադրութիւն
մը կ'ենթադրէինք պատրաստուած: Ատրճանակ կը
կրէի մ'չտ, փախդրեցի վերարկուիս աջ զրպանը:
Սրբազանը ըսաւ թէ լանմիջապէս լուր պիտի տայ
աղայօց սէրայի մօտերը գտնուելու:

Ոստիկանը լռ ընայն սկսաւ հետեիլ ինձ:

Միւթէսարմֆը անբնական քաղաքավարու-
թեամբ մը և չղային շարժումով մը ձեռքս սեղմեց
ու հրաւիրեց նստելու պատուհանի դիմացի կողմը. ես
նախընտրեցի պատուհանին առջև նստիլ և զայն թո-
ղուլ լոյսին դիմաց, կարենալ դիտելու անոր դիմա-
գիծը և մտնաւանդ շարժումները: Սէրայը ամառի էր.
ջիւղերս շատ լարուած էին:

Միւթէսարմֆը նստած չէր, անընդհատ, կործ
տարածութեան մէջ քովէս կ'երթար կուգար, կից
կուր բաներ էր կ'ըսէր և յանկարծ առջևս կը ցցուէր
ձեռքը ետին տանելով:

«Ի՞նչ ունի» կը մտածէի ես և յանկարծ այդ
միջոցին էր որ նկատեցի տարճանակի կաթը ետեւի
զրպանին մէջ՝ սէրայի դրան առջևի կանխեղի ճառա-
գայթին շնորհիւ:

Կարծակի տրագութեամբ ձախ կողմս իրեն
դարձուցի և արճանակս գրպանիս մէջ պատրաստեցի:

Միտքս տենդադին արագութեամբ կ'աշխատէր.
Վիւնայն ատեն, հակառակ զսպումիս, անբնական
բարձր ձայն մը եկաւ ներսէս. ընդհատելով իրեն
պօսացի.

«Ձեմ հասկնար ձեր դիւ հոս կանչելու՞ նպա-
տակը. նստեցէք ու այնպէս խօսեցէք, չեմ ըմբռնե-
ր'նչ ըսել կ'ուզիք»:

Պահ մը քարոցաւ, ձեռքը օդին մէջ կախուած
մնաց ու լռելեայն դիմացս նստեցաւ. ինձմէ անկախ,
չղաճգօրէն տարճանակս կ'իսով հանած էի գրպանէս.
Նկատած էր. բաւական մը լուռ մնալէ վերջ, զսպը-
ուած կիրքով մը, հեւ ի հեւ ու միշտ կից կառուր՝
խօսեցաւ Սասուն փախչողներու մասին. ըսաւ թէ
անոնք քայքայեցին այս երկրին խաղաղութիւնը, որ
աղբեցութիւնս պէտք է որ գործ դնել վերադարձը.
Ննու, թէ վերէն կարուկ հրամաններ կը ստանալ
ծայրայեղ միջոցներու դիմելու, սակայն ինքը կ'ուզէ
սպասել բոլոր միջոցները:

Պատասխանեցի թէ այլևս աղբեցութիւնս կոր-
սընցուցած եմ, քանի որ ոչ մէկ խոստումս չկրնար
իրագործել, իսկ իմ խոստումներս հիմնուած էին միւ-
թէսարմֆի հաւատարմներուն վրայ: Ըսի թէ անձս...

պէս որքան կրնամ օգտակար լինել իրենց, արածադրելի եմ, բայց ոչ մէկ պատասխանատուութիւն կ'ուզեմ ստանձնել ունէ մէկի համար . . . պատու և հանէն դուրս նայելով աւելցուցի:

«Ձեռն ուզեմ ձեզի այլևս ձանձրոյթ պատճառել իմ հետևորդներս դուրսը ինծի կը սպասեն»:

Նայեցաւ դուրսը լապտերի լոյսին մէջ երևցող քանի մը ստուերներուն և ի ձ հետ մինչև սենեակին դուռը գալով կանգնեցաւ: Ելաւ դուրս և դուռը ծածկեցի:

Իրապէս կ'ուզէր անձա՞մը սպաննել զիս թէ ոչ ձերբակալել և զրկել սպաննելու — կը դժուարանամ ըսել . . .:

Հետևեալ իրիկունը հրամանաւորին գացի, տնկէ կամ անոր արտաքին շարժումներէն բան մը հասկնալու համար. դժբախտաբար հոն չգտայ: Շուկայէն կ'անցնէի, բացարձակ ամայի. երբեմն այս ու այն անկիւններէն երկչոտ դէմքեր կ'երևային, օրոնք կը փութային աննշմարելի անհետանալ: Փողոցներու երկայնքին զինուորներու համադրեցած ցնցոտիներու մէջ աստիճանակ դիակներ ինչպէս էին ցեխերու մէջ կամ հողի դոյն ստացած կմախքներ, օրոնք մահուան հոնդիւններ կ'արձակէին. բոլորտ ու զաւրելի շուկերու խումբեր դիակները այս ու այն կողմ կը քաշփռէին. տեսայ երկու շուկեր, դեռ կենդանի զինուորի մը կոկորդը կը պատռէին . . .:

Դէպի հայոց թաղը իջնելէս վերջ միայն քիչ չափ կեանք ու շարժում նկատեցի: Դիւաւորապէս կանայք դուռներու առջև՝ պաղատագին ու փրկութեան մը օգտագող հայեացքներ սրտին մէջ կը սխրեմէին. անկարելի էր տոկալ այդ բոլորին:

Սէրադանը պատուհանին առջև ինծի կը սպասէր. գրկեց ինձ ու փղձկաց: Ինչո՞ւ կուլար, ես ալ

ինքն ալ չէինք դիտեր, բայց հայր ու խեղդող թախիծ մը ծանրացած էր կուրծքերնուս վրայ:

Տիֆուսը մասն էր նաև հայոց թաղը, բայց քիչ զոհեր տարաւ. ասոր փոխարէն սակայն ինչո՞ք Տարոնի թանկագին և իրական հովիւ Խարախանեան եպիսկոպոսին կեանքը:

Ինչպէս ըսած եմ, ցրեկը միշտ իր քովէ էի և մօտէն կը հետևէի իր ժուժկալ կեանքին, զոհարարութիւններուն ու ժողովրդասիրութեան: Իր դուռը և սեղանը ասենքի առջև բաց էր և մասամբ աղբերի պ'առաւով վարակուած դիւրին էր: Իր ննջարանը օր և սեղանատուն էր միաժամանակ, օջիւններու բոյն էր դարձած. խումբերով կը շրջէին անկողինն ու սեղանին վրայ . . .: Ու օր մը ինչպէս անկողին. վարակուած էր: Բանակի յոյն բժշկապետը և վանեցի հայ երիտաւարդ զինուորական բժիշկ Ներսէս Շահպաղեանը փութացին փրկել իր կեանքը. սիրաբը շատ թօլ էր, թաղիքը 60ը անց, չի կրցաւ տոկալ և օւթերորդ օրը մեռաւ:

Մահուան վերջին վայրկեաններուն քովը չէի. ես ալ վաղակուած էի անկէ ու նոյն օրը անկողին ինկալ ձօջօյի սենեակին մէջ. անկէ էր որ լսեցի եկեղեցիներու զանգակներու տխուր զողանջը՝ մեծ հովիւին մահուան բօթը. Առաջնորդարանը ձորի միւս կողմը, ճիշտ դիմաց էր. տեսայ միայն մահուան թափօրը . . .: Հիմա կը խորհիմ ու երանի կուտամ, որ այն ատեն մահաւ ու չառաւ իր ժողովուրդի յօշոտութեամբ եւ անոր հետ չի կրնց զարհուրելի բռնի մահը:

Ապրիլի կէտերուն էր որ հիւանդացայ. ամիս մը կարծեմ բուժօրով և զգայազիրի վիճակի մէջ էի, շրջապատուած էի ամենազուրուրոտ խնամքով տեղական ընկերներու, ոչինչ, ոչինչ կը խնայէին կէտ

առ կէտ կատարելու համար յոյն բժշկապետի պատ-
ուէրները, բժ. Շահպաղեանի անմիջապէս հսկողու-
թեան տակ: Իսկ Պօղոսն, այդ համակ նուիրուած
աղան, պատանի Լեւոնը, Գարեգինը, ամէն օր տաք
բաղնիք կը պատրաստէին, մայրական սփորովով կը
վրցնէին զիս ու կը դնէին, Կուրաիկ լերան ստորո-
տէն (3—4 ժամ) աղբիւրի ջուրէն կը բերէին, լերան
սօսունը փռնջերով...:

Իսկ մեր ժողովրդի արտայայտած մտահոգու-
թիւնը, յուզմունքն ու վերաբերմունքը — չմոռցուիր
երբեք. ժամերով հեռուներէն սարգիկ կը զրկէին
տեղեկութիւն տանելու. եկեղեցիներու մէջ մզթօնը
կ'ընէին...: Արժանիքի գնահատութեան մասին կը
խօսիմ — օչ, կ'ազնւոյն ասով շատերու ըսել միայն,
անոնց, որոնք դժգոհ են մեր ժողովուրդի կարծեցեալ
անտարբերութենէն դէպի գործիչը, հասարակական
մարդը — թէ մեր անուշ ժողովուրդը անսահման
զօհաբերող է իրեն նուիրուածներուն և պաշտամունքի
կը հասցնէ իր զգացումները:

Ջերմ ու մարդասիրական վերաբերմունք ցոյց
տալին ե՛ւ միսիոնարուհիները, մանաւանդ ապագինս
ման շրջանիս ասէն օր, երբ կաղերսւիչ սնունդ
պէտք էր:

Մեր ժողովուրդը թէև տարադրութեան լուր
չէր տաւ, բայց տնոր նախազգացումը արդէն ըսած
էր իրեն իր գլխուն գալիքը: Նախ՝ մեզ կորսնցնելէ
կը վախաւորէր: Վարդան վարդապետը եկած էր քա-
ղաք տաղտորդական պաշտօն կատարելու. նա գիշեր
ցերեկ մեր երիտասարդներու հսկողութեան տակ էր:
Շատ ընտրող էր ինձ վրայ հաստատուած հսկողութեան
ձեւը:

Գիշերները դուրսը և ներքը երեքական ընկեր
հերթապահութիւն կ'ընէին. իսկ ցերեկը արհեստագոր-

ընկերները կ'աշխատէին բանակի համար: Բնակած
տունէս վեր կօնտուրաջի Արևնակի տունն էր. տառ-
ւօտէն մինչև իրիկուն անոնց տան երգիքին ցցուած
էր իր մօր (60ի մօտ կին մը) սէգ հասակը. տանիքի
եզերին կանգնած, նա արշնական թել կը մանէր եւ
արծիւ պէս կը դիտէր թիւրքերու կառավարական
չէնքերու կողմէ եղած շարժումները, կամ դէպի իմ
տունը յառաջացող ունէ անձանք կամ կանկաճելի
անձեր, ունէ բոն նկատած պարագային իր քով
խաղցող 12—13 տարեկան աղաներու միջոցով լուր
պիտի տար մերոնց...:

Հիւանդութեան ծանր շրջանին արդէլած էին
այցելութիւնները, բայց մայիսի մէջ հնարաւորու-
թիւն ունէի մօտս մարդիկ ընդունելու: Վարդան վար-
դապետն էր, օր կուգար դուրսէն տեղեկութիւններ
հաղորդելու:

Օր մը յանկարծ, միւթէտարըքը եկաւ ոտաւի.
կանապետին և ոտականի մը հետ: Լուրը գացած էր
ընկերներուն. տուն լեցուեցան 8—10 ընկերներ:
Միւթէտարըքը շատ սրտցաւ հարց ու փորձ ընելով,
հեռացաւ:

Հետեւեալ օրը եկաւ փոստի միւտիւրը, իմ
հայրենակիցը, մտածկոտ էր և լուա: Կանապի քանի
մը դաւաթ պարպելէ վերջ սկսաւ շուրջը նայիլ.
ընկերները հասկցան օր կ'ազնւոյն մինչև միտլ ինձ հետ
(անկէ չէին կառկածեր), հեռացան: Միւտիւրը քիչ մը
հազալէ վերջ, գլուխը մօտեցուց անկողնիս ու շշու-
շաց.

«Ձեզոյն եղիր. Աստուած ազատէ ձեզի ու հա-
յերուն. ի՞նչ է ձոյնիս ի վիճակի լինես անկողնէն ելլել. իմ
եղևեր, ծանր հիւանդ ձեռքեր. միմադդ չմնա-
այս խնդիրը (անհուսալ — միւթէտարըքին կ'աշխ-

նարկէր) չարիք պիտի բերէ երկրին... ես կուզամ
դարձեալ և պէտք եղած ժամանակ ինչ որ պէտք է
կ'ըսեմ քեզի...»:

Ու անմիջապէս ելաւ ու ղեկնեց:

Անկէ քանի մը օր վերջը միւթէսարըքը երկ-
րորդ անգամ Բաղէշ գնաց: Նոյն տանն միւտիւրը
թուրքերէն գրուած փոսքարթ մը ղրկեց ինծի.
Էնկիւրիկն էր եկած, իմ հասցէին և եղբորս ոտորա-
գրութիւնը կը կրէր, իսկ ձեռագիրը Շահրիկեանինն
էր. կը հանչնայի (պատրիարքարանի շատ մը թագ-
րիւնները իր ձեռքով էին գրուած):

Կը գրէր թէ շատ մը ընկերներու հետ (մէկ
քան իններուն անունները կուտայ) հոն են և կ'աժ,
ղրամ կ'ուզէր և պայմանական խօսքերու շարան մը,
որմէ դժբախտաբար բան չհասկցայ, ու ջաւ եղած է
ինձ: Հասկցանք միայն որ աքսորուած են Պոլսէն...:
Վարդան վարդապետի հետ խորհրդակցելով՝ ուղեցինք
աւելեական նաև Կիլիկիոյ ժողովուրդի վիճակը: Հո՞ն
պիտի դառնաւ լինէին իբր ուսուցչուհի, իմ լաւ
ընկերներէն օրիորդ Տիրուհի Ազարեանը (ներկայիս
Տիկ. Միտքեանը) և Չարուհի Փէշախաջեանը: Հե-
ռադրեցի իմ անունով, խնդրելով որ նարինջ եւ
կիտրոն ղրկեն ինձ: Պատասխանը եկաւ 5-6 օրէն.
կ'ըսէին թէ ժողովուրդը հեռացած բլլալուն համար,
նարինջները փճացած են... քիչ մը. «Թուքով փակ-
ցուած հեռագիր էր, բայց շատ բան ըսաւ սեղ»:

Յոյն բժշկապետէն լուրեր կ'առնէինք Տարա-
նէի կոլիւններէն. անոր կարծիքով օրերու խնդիր է.
Պոլսը պիտի գրաւեն եւ պատերազմը պիտի վեր-
ջանայ:

Բաղէշէն վերադարձին, միւթէսարըքը նորէն
պատուեց զիս իր այցելութեամբ: Շատ լաւ արամադ-
րութեան մէջ էր: Սո՛ր, որ ելած էի անկողնէն և

սենեակի մէջ ուժերս կը փորձէի, անմիջապէս մայ
անկողին և դեռ շատ թոյլ ձևացայ:

Միւթէսարըքը ըսաւ թէ Բաղէշի մէջ տեսած է
Վառմանին, որ Պոլս կը վերադառնար.

«Շատ խելացի և գիտուն մարդ է, աւելցաւ,
ձաքու գրինք. բարեւ ըրաւ. ինչալլա՛ն, դուք ալ
քանի մը օրէն կ'ելլաք անկողնէն, ձեզի հետ երկու
երեք շաբաթ կ'երթանք վերի այգիները օդ առնելու,
կը կազդուրուիք ու անկէ յետոյ կը մեկնիք... Դէ՛
շուտ ըրէք շուտ» կատակով վերմակը ձեռքէ զանի մը
անգամ:

Չգիտեմ ինչ մղումով (տիֆուս հիւանդութիւնը
նման տարականոն արամադրութիւններ կը ստեղծէ)
վարկեան մը բարձիս տակէն ատճանակս հանել
եւ կրակել վրան — երանի ըրած լինէ՛ն: Սլաւ ու
սեկնեցաւ:

Ընկերները զինուած, լարուած հեռաքրքրու-
թեամբ կը հետեւէին անոնց: Եւ երբ փառի միւտիւրը
այցի վաւ, հաստատեց Վառմանի անցքը Բաղէշէն,
ինքն ալ, ի հարկէ, չէր գիտեր, որ գաղաններու
պէս պիտի յօշոտէին զայն Պաթման Սաւի կամարջին
քովը: Միւտիւրի յայտնեց նաև թէ միւթէսարըքը
անձամբ ստուգելու կուգայ. եթէ առջի տեսնէ պիտի
ձերբակալէ...:

Սասուն գոյնուող մեր ընկերները օրէ օր տեղեակ
էին անցուղարձէն. Վարդան վարդապետը և ընկեր-
ները պարբերաբար լուր կուտային: Սասունի ընկեր-
ները խիստ անհանգիստ էին իմ վիճակի նկատմամբ:
Յունիսի սկիզբն էր, երկու անգամ լուր դիւլիցին որ
պահուիմ կամ Սասուն բարձրանամ. անհնար դաս
վարդապետը սխալ թողուլ: Անգա՛մ մը լուր էր ստե-
ցած որ Մուշի մէջ ձերբակալութիւններ կը կատար-
ուէին. Մճոն իր խուժրով իջած էր Կարաիկէն:

Ես և շրջապատիս ընկերները կը զգայինք որ սուրը կախուած է մեր գլխուն։ մէկ օրէն միւսը ինձ և աչքի ինկած ընկերները ձերբակալել։ Մանաւանդ անկողնէն ելլելէն վերջը պէտք էր ինձ թարս օդ և քաղիւր։ վարժութիւն։ Յօրեկին երբեմն սկսայ դուրս գալ առօրէի եզերքով։ առջևէս եւ ետէս աղաք կ'ուղղեկցէին։

Յունիսի երկրորդ կէտին էր, երբ միւսիւրը հեռադրատան պաշտօնեայ մեր երիտասարդ ընկերը զըրկած էր ինձի ըսելու, թէ զգոյշ ըլլա՛մ, առնա՛ս փոխեմ...:

Այդ թելադրութեան վրայ, գիշերները ճրագս վրա կը ձգէի, իսկ ինքս Պօղոսի հետ կ'երթայի ուրիշ տեղ գիշերելու։

Այդ օրերէն մէկը, յանկարծ Սասունէն վանի իմ զինակիցներէն Մատթէոսը իջաւ 5—6 զինուորներով, եկած էր զիս բռնի ըստ տանեցու ալլաւ, Վրտը չունինք իշի նահատակ դարձնելու քեզ ըստեան խտորէն։ Նոյն օրը խնդրած էի Կառայի Հաջիին գալ խորհրդակցելու դաշտի և քաղաքի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան մասին։ Հայկ Միւրիջանեանի տանը հաւաքուած էին նաեւ տեղացի ընկերներէն քանի մը կտրեւոր եղողները։

Ներկաները, ինչպէս և Մատթէոսը, համաձայն էին որ Տարօնի ամբողջ ժողովրդի փրկութեան խընդիրն է որ պիտի շօշափուի։ Սասունը չի կրնար ապաստան դառնալ հարիւր հազարէ անց ժողովրդին, ուրեմն իդէտք է ջանալ վարչութեան մէջ ինքնապաշտպանութիւնը կազմելու։ Ափսո՛ս, ըրչ մը ուշ, բայց պատրաստուեցաւ Դրազիր մը, որուն համաձայն դաշտը կը բաժնէր հինգ ինքնապաշտպանութեան շրջանակներու, իրենց շրջապատներով։ Կը կազմուէին պաշտպանողական և թռուցիկ խումբեր, կ'արձանագործուէին զէնքերն ու փամփոշտները։ Կը նշանակ-

ուէին համապատասխան վարիչներ, կ'որոշուէին կապերը, դիրքերը, նշաններ, պահեստներ ևն.։

Նոյնը պէտք էր գործադրել եւ քաղաքին մէջ։ Այս միջոցով շրջանակները փոխադարձաբար միմեանց օգնութեան կրնային երթալ և պաշտպանուիլ հաւաքաբար։

Կառայի Հաջին, Տիգրանը, դերձակ Յակօն և այլ ընկերներ շրջան պիտի ելնէին այս նպատակով և նախ պիտի օգտագործէին հին մարտիկներու փորձառութիւնը՝ անոնց, անձնելով ղեկավարութիւնը շրջանակներու։ Սասունի ընկերները, ըստ երևոյթի կ'ընտելուէին Սասունի պատրաստութեամբ, կենդանութեան նշոյլ ցոյց չէին տար դաշտի պատրաստութեան մասին։ Ինչ կը խորհէին. սիթէ՞ իրենց ձապաագրին պիտի ձգէին, թէ՞ ուրիշներ ունէին — ինձ անյայտ էր. քաղաքի ղեկավար ընկերներ շատ վշտացած էին և դաշտացած։

Այլեւս բնակարանս չվերադարձայ. սկսեցի ապրիլ ընկերներու տունները փախստական վիճակով։ Մատթէոսի խուժըն ալ միշտ ապրած տունիս դիմացը՝ ձորին սիւս կողմը կը տեղաւորուէր։

Ձորս—հինգ օր անցեր էր այս կացութեան մէջ, երբ առաւօտ մը կանուխ լուսածուէս նկատեցի, որ սէպի ձօճօրի Գասպարի տունը կը բարձրանան 10—15 զինուած զօրականներ. առնը շրջապատած են, ներս մտան, բայց 15—20 բոլորէն թողնուարագութեամբ իջան Առաջնորդարան. զիս կը փնտռէին անշուշտ։ Վարագոյրը պատուած էր։ Երկար մնացին հոն. հարցուցած էին վարդապետին իմ մասին։ Պատասխանած էր թէ հիւանդ եմ և Գասպարի տունը պառկած։ Զինուորով բան մը հասկընալ, ծեղնած էին։

կը սպասէինք ընդհանուր խուզարկութեան և, ուրեմն, ընդհարումներու: Եթէ այս օրերուն պայթէր կռիւր, կրնամ հաստատապէս ըսել, որ Տարօնը փրկուած էր: զօրք գրեթէ չկար: կռիւը պիտի ընդլայնէր: մերինները լեռներէն կը կանչէինք, քաղաքը կը գրաւէինք և կը կապուէինք ռուսական յառաջացող բանակին:

Կառավարութիւնը այլեւս ձայն չհանեց. ըստ երևութիւն զօրք էր ուղած և կը վախճար ժամանակէն առաջ սկսիլ:

Ամէն կողմէ հարկադրանքը սկսաւ: Մանաւանդ վարդան վարդապետը և Մատթէոսը կը պընդէին օր հեռանալ քաղաքէն գոնէ ժամանակաւորապէս: Երթալէս առաջ շատ պնդեցինք, որ Միրիջանեան Արշակը, Տօքթ. Շահպաղեանը, Վերիմարի Հաջինն ինձ հետ դան, բայց չհամաձայնեցան ըսելով թէ իրենք կրնան տեղւոյն վրայ պահուիլ:

Յունիսի վերջն էր. դեռ բոլորովին չապաքինած ծանր հիւանդութենէն, խուժբին հետ ոտքով ինկայ ճամբայ: Զօրս ժամ անընդհատ քալեցինք ու լուսածագէն քիչ մը առաջ բարձրացանք Բերդակ գիւղին լեռը:

Ի.

ԲԵՐԴԱԿԱ ՍԱՐԸ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԸ

Արշալոյսը բացուած էր, երբ հեւ ի հեւ հազիւ մեզ ձգեցինք Բերդակա սարը ու տեղաւորուեցանք հեղեղատի մը մէջ: Հոն զգացի որ դեռ հիւանդ եմ — բոլորովին ուժէ ինկած էի:

Մշոյ սքանչելի դաշտը մանիշակ մշուշով պարուրուած՝ կը քննարկէր կայծեր: Մեղրագետը և աւելի հեռուն Եփրատը՝ պսպղուն երկու երիզներու նման, մանիշակէ ֆոնի վրայ, ձգուած էին դաշտի մէկ ծայրէն միւսը: Դուրանի գիւղերը կ'ապրէին դեռ... իրենց վերջին և օրերը:

Կէսօր էր, երբ լերան ստորոտէն դէպի մեզ սկսան բարձրանալ քանի մը հոգի: Շալակաւորներ էին որ ճաշ էին բերած: Բերդակցի Օսկիանն էր անոնց առաջնորդը: Իր կան ուխտեալներէն էր հեռուրց այդ մարդիկը դեռ Արապոյի, Սերսը — Աղբիւրի օրերէն: Կարճահասակ քիչ մը կաղիկ, նիհար, սուր պսպղուն աչքերով 40ի մօտ սարդ մըն էր, որ անցած էր շատ կրակներէ ու գնդակներէ և այժմ տմէն ինչի վրայ փիլիսոփայօրէն կը նայէր: Բիշ որ գրած է զսեր ճակատին, գէն կ'երկնէր — այս էր անոր դաւանանքը ամենածանր վայրկեաններուն:

Կարծես մեր խումբը առաջ հոգիէ էր բաղկացած: Մատթէոսն էր անոր ղեկավարը: Մեր յեղափոխական աշտամութիւնը, բազմաթիւ այլ հազուագիւտ դէպքերու հետ, շատ քիչ բան արձանագրած է անոր մասին:

Յաղթանդամ մարդ մըն էր, բայց սանուկ սը: Ռուսական զինուորութիւն էր ըրած, իսկ յետագային Բրիտանական տշակերտը դարձաւ և կառարեց ահա. բեկում մը Վոթօրիկի հրամանով, Ասկից ետքը Երասրուեցաւ Սիպիր, ուրիշ փախաւ և եկաւ վասպուրական՝ ծառայելու յեղափոխութեան: Վժռանեան Սահմանադրութեան չհաւատաց. Զաւարեանին հետեւեցաւ դէպի Տարօն և հոն մնաց, իբր համեստ ղինուոր ու գործիչ. վերին աստիճանի բարեկիրթ, մեղմ ու դիւրարեկ իր զգացումներուն մէջ՝ մոլեցաւ գորէն նուիրուած էր Դաշնակցութեան: Դոժան էր

ու անդիջող մեր աւանդութիւններու և սկզբունքն ու
բու պաշտպանութեան մէջ, միտմիտ ու բիւրեղ՝ իր
նկարագրով:

Փախուստիւ լուրը անմիջապէս տարածուեցաւ
գաղտնի և լեռներու մէջ ու թողեց բարոյալքի տղա-
ցութիւնն սեր ժողովուրդին վրայ: Այսպէս լինելը յու-
սահառական է ուրեմն, որ պահուեցաւ, — կը հե-
տեւեմէր ժողովուրդը իրաւացիօրէն, օրովհետեւ այլևս
օչ օք կը մնար, գէթ երևոյթները փրկեցու համար:
Բացառապէս թշնամական վերաբերմունք ստեղծուեցաւ
մահապառնանքներու և կոռուարութեան միջև: Այս
հոգեբանութիւնը վարակեց մասնաւոր լեզուաբանական
մարտիկները, որոնցմէ շատերը գէնքերնին առած
լեռը եկան: Մաս մը անոնցմէ յաջողեցանք վերա-
դարձնել, իսկ շատերը մնացին և յետագային Սասուն
կանչուեցան:

Մուշէն հեռանալէս յետոյ, Կոտայի Հաջին,
Տիգրանը և ուրիշ ընկերներ, հաղիւ ժամանակ ունե-
ցեր էին քաղաքի զինական ուժերը քիչ շատ կարգի
բերելու: Դաշտի գիւղերը ձգուած էին իրենց ճակատ-
ադրին: Կապուարուելէս վերջը միայն զգացի թէ
ինչ ահաւոր ստալ գործած էի՝ ձգելով քաղաքը այդ
ծանր օրերուն և քաջուելու լեռներու ծերպիւր: Ի
հարկէ միտքէս չէր անցած երբեք կեանքս փրկել
(ինչ որ երբեմն կը գրուի): Տեղական ընկերներուս
մասնաճեղքներն եղած էր թոյլ չափ որ ձերբակալեն
զիս և յուսալքեն ժողովուրդը, միջոցաւ լեռ բարձ-
րանալովս բողբոջից մը մը ըրած Վրլալի կոռուա-
րութեան դէս և նախազգուշացուս մը՝ մեր ժողո-
վուրդին համար: Այս մասնաճեղքները կը պնդէին
որ հեռանամ: Պլլուած հնամաշ անձրևանոցիս մէջ
(միտի իրը որ դուրս բերի Մուշէն և օրը սակայն
առանձնաբար ընթացքին փրկեց զիս ցուրտէն ու անձ-

րեներէն, քարերու ու հողերու մէջ) հոգեպէս կը առ-
ուապէի, խղճիս առջ ցաւա իօրէն յանցաւոր:

Հաղիւ 10—15 օր էր անցեր փախուստէս, երբ
Օսկիան օր մը նամակ սը յանձնեց ինծի, զոր հայ
կին մը բերած էր Մուշէն: Մուշի քիւրա մէտուս
Հաջի իշխանն էր, մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդա-
կութեամբ:

«Այս ծանր օրերուն, երբ հայրենիքը վտանգի
մէջ է, պէտք է օր ինծի ու ջեղի պէս նուիրուած
սարդիկ, ձեռք ձեռքի տուած, աշխատին. ամօթ է
փխչիլ ու լեռ երես աւազակի մը պէս. գիտեմ, գէշ
մարդիկ միտք պղտորած են. վերագարծիր անմի-
ջապէս. մի կասկածիր երբեք, զլիարկ կ'երաշխաւո-
րեմ. միւթէսարըքը իր յարգանքը միշտ կը պահէ
քեզի հանդէպ...»

Հօջի իշխանն, նոյն ճամբով պատասխանեցի.
գրեցի իրեն թէ՝ միւթէսարըքի և իրեն պատրաստած
դաւադրութիւններու մասին տեղեկութիւններ ու-
նինք և թէ Օսմանեան Պարլամենտը արժանի է
իշխանի նման սէպուսներ ունենալու: Աւելցուցի նաեւ
թէ՝ օր մը, եթէ արդարութիւն կայ այս աշխարհին
մէջ, պիտի հանդիպինք միմեանց... Արդարութիւն
մեր կայ սահայն:

Առկէ քանի մը օր յետոյ դարձեալ տուած մը
ստացայ: Այս անգամ փոստի միւրաբէն էր, որ
«խիստ կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ», կ'օգտէր հա-
ղիւր ինծի: Ինքը պիտի գար Մուշունքի աղբիւրէն
մէջը ու հոն պիտի տեսնուէինք: Ընկերներս սակայն
կարուկ հակառակեցան իսկապէս, որ նամակը
կեղծ էր և պատրաստուած զիս թակալող ձգելու հա-
մար:

Այդ վայրկեանին յառաջ ելինք դարձեւ որեւէ

թիւրքի նկատմամբ, խելագարութիւն կը համարուէր հաւատ ընծայել նման գրութեանց. ու չգացի: Զոր-
գերէն վերջը Դմիտրի կը ժողադէրէր ինքզինքս՝ որ
գացած չէի. թերեւ իրապէս մ/ւաւիւրէն էր գիրը, և
ո՛վ գիտէ, գուցէ ջարդերէն էր որ կը զգուշացնէր:
Ափսոս որ յետին թուով էին այս մտածումներս:
Նման վարկեաններուն ըսկը և վճռական քայլերը
օգտակար են եղած, ես, դժբախտաբար բաւականա-
չափ չեմ ունեցած այդ յաւիւթեանէն: Եղած եմ քիչ
սը տառապանող եւ ճեթեաներով ինքզինքս անգամա-
լուծող:

Աւիսը անցած էր, մինչ մենք այդպէս անի-
մաստ ու աննըպատակ կը թափուէինք լեռներու
գագաթները: Դոնէ՛ կրնայինք երբեմն դաշտ իջնալ
և օգտակար ըլլալ ժողովուրդին, յուսահատ այդ օրե-
րուն՝ ուժ ներշնչելով և քիչ թէ չառ կազմակերպե-
լով. հոն բանի սը կը սպասէինք կարծես. ինչի՞, ես
ալ չեմ գիտեր. կը յիշեմ Վիայն, որ թէ և ընդհանուր,
կազմակերպուած ջորդը մեր միտքէն չէր անցներ,
բայց զօրեղ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպուածը
կենսական կը համարէինք: Կը սպասէինք քրտական
լայն ասպատակութիւններու, անխիտանութեան անկա-
նաւոր անձերու և մարտիկներու դէմ դաւերու — այս
բոլորին կը հաւատայինք:

Ամիսէ մը յետոյ միայն Սասունէն լուռ ա-
օինք, Կորիւնն էր, որ օր մը պզտիկ խուճրով մը
եկաւ մեր քով:

Սասնոյ ղեկավարները կարեւոր էին համարած
խորհրդակցութիւն մը ունենալ ինծի հետ և վեր-
ջապէս կ'ուզէին որ ես ալ հոն բարձրանամ եւ մնամ
իրենց քով:

Մտթէոսին յանձնելով զինուած ուժերը, հե-
ռեկցայ Կորիւնին: Մահուան չափ տխուր էր այդ

լուսկեաց ու խորհրդւոր հայդուկը. խօսելիք չէր
մնացած այլևս. յոռեանս էր միշտ ու իմ քաջաշերտ-
կան բռնադրօսիկ լաւատեսութեանս կը պատասխա-
նէր բերանի մէկ կողմի թախծօտ ժպիտով մը. իր
միտկ յոյսը ռուսական բանակը և մեր կամաւորական
զօւնդերն էին:

Կուրաիկի արեւելեան թերթէն կը բարձրանա-
յինք գիշերուան լռութեան մէջ. գագաթը հասանք
երբ արշալոյսը կը բացուէր. հոն Սասունցի պահակ-
ներ կը հսկէին: Կարեւոր դիրք մըն էր, որ կ'իշխէր
Մուշ քաղաքին վրայ. արշալոյսի վարդազօյն լոյսին
մէջ, առաջին անգամ տեսայ Անաօքի և Մովսօսարի
գագաթները, Կէլիէ — Գուգանը և Տաւրորիկը պատնէ-
շոյ լեռնաշղթաները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար
հովիտ մը, որուն գոգին մէջ փարած էին Շէնըկ և
Սէմալ գիւղերը:

Մեր ընկերները Սէմալ էին եկած ու մենք ալ
հոն կ'արթայինք: Արագ կ'իջնէինք լեռնէն: Սէմալի
և Շէնըկի գիւղացիները իրենց կանանց հետ կ'իջի-
ւարները կը մաքրէին, տեղ տեղ կը ջրէին, կարծես
ոչինչ պատահած էր աշխարհիս վրայ... Կը դիտէի
զանոնք յուզուածով ու դառնութեամբ և կը խորհէի
որ ժողովուրդի բնագոյն չի խաբար իրեն — թերեւ
վառնդը անցնի առանց ցնցովի:

— Կ'իջ կը ջրե՞ս, Գա՛լօ, բարի լուս, հայնեց
Կորիւնը, կործես արաւայտելով մեր ցաւատանը
մտածումները:

Յաղթանգամ ջրվարը, որին ուղղուած էին այս
խօսքերը, զանդադրէն զուլիւր բարձրացուց, արագ
հայեացք մը նետեց մեր կողմ ու շարունակեց թուս-
բերը ուղղել:

— Ջրէ՛, ջրէ՛, որ Մուսաբէգը գայ, ըզբզի
Երկնայ ու աւա՛, քաղցր հեգնանքով մը աւելցուց

Կորիւնը:

— Այ, Ասծու բարին վեր քրդի էղնի, պարոն Կորիւն, Մուսաբէգը չուր սըգի գայ, զըմէն կը լմնցունք ու զէնոր լէ մըրք... կը թորդենք, պատասխանեց Գալսն բամբ ձայնով մը ու խնդաց:

Պզօրի գրու մըն էր Ուսմալը, Շէնըզէն քիչ մը հեռու: Յերափոխական փալլուն տնցեալ ունէր և անոր ամէն քարն ու թուփը՝ իր դըրցաղներգութիւնը: Խորհրդաւոր ու նուիրակն էին այդ բոլորը:

Դիւղին եղին, խաշոր ծառի մը տակ, հաւաքուած էին Կէլիէկուզանցի կիրակուր, Ժողովրդի հերոսներէն, բարձրահասակ, ջղուտ, նիհար ու շիկահեր մարդ մը, 45ի մօտ որ գլխին դրած էր բարձր ջուշ մը ապօքով փաթթած, հագած փոշոտ քեփա-զահին: Սէմալու «Բաթիպ» Մանուկը՝ նոյն հասակով բայց աւելի կիրթ ու նահաւն դիմագծերով: Մհօն և Ռուբէնը:

Այդ միջոցին արդէն իսկ ազատական շարժումներ կը նկատուին Սասնոյ դէմ: Գինջի, Հազայի, Մօսկանի, Իշլընձորի և այլ կողմերու աշիրէթները շարժման սէջ էին դրուած: Սասնոյ Ժողովուրդը և յեղափոխական ղեկավարութիւնը կը զգուշային անշուշտ իմաստը այս շարժումներուն և իրենց կողմէ, որքան հնարաւոր էր, պաշտօնի ու ազգայնութի կեդրոնացման պատրաստութիւններ կը տեսնէին:

Մերինները ըսին, թէ կուրի կեդրոն պիտի դառնայ Տաւրորիկը ու Կէլիէկուզանը, իսկ իբր վերջին դիմադրութեան կեդրոն՝ Անաօք լեռը, որ ամէն յարմարութիւններ ունի վերջին դիմադրութիւններու համար: Իսկ մինչ այդ, բոլորին յոյսն էր առեւակն բանակը, որ առանցիկ կործնելով, չի կրնար ունշանալ: Կարիքը ունէին փորձառու մարտիկ—ղեկավարներու և մթերքի: Բայց որովհետեւ համար

նւաժ էին թէ կառավարութիւնը նախ Սասնը պիտի դարնէ, ապա քաղաքն ու դաշտը, այդ պատճառով ալ որոշած էր, որ ամէն ինչ Սասունի համար դործածուի: Դաշտէն կարեւոր ուժեր պէտք էր կանչուէին անսխալէս, և հնարաւոր եղածին չափ, ազգայնական պարեն կեդրոնացուէր:

Այսքան տարիներ անցնելէ վերջ, անշուշտ, դժուար է ճշգրիտ պատկերը տալ մեր խորհրդակցութիւններուն, բայց աւելորդ չեմ համարեր գրել սօ-տաւորապէս վերսիշել, յատկապէս տեղակայն դժիւ-վարներու տեսակետները:

Կիրակոսը կը պնդէր, թէ յարձակման նախաձեռնութիւնը պէտք է որ մենք ստանձնէինք և կ'առջարկէր յարձակիլ քաղաքին վրայ:

«Մօւշ զարկե՛նք, ազգամթերք և պաշար ձեռք կը բերենք, կ'աւարանանք և լուռ կուտանք ոռու բանակին» — կ'ըսէր ան:

Գեթիպ Մանուկը դէմ էր անոր: Ան կ'ըսէր թէ՛ մեր ուժերը ի վիճակի չեն նման դործ մը կատարելու: Սասունէն ուժերս այլ տեղ առնիլ, կը նշանակէր սկիզբէն իսկ խորտակել մեր միջնաբերդը:

Մհօն ևս յաճախական կողմակից էր, սակայն Սասունի չուրջը մաքրելու և լեռները մեր ձեռք պահելու դիտաւորութեամբ:

Կորիւնն էր սիայն ընկճուած, Լաւառես չէ, մեր դործողութիւններու յաջողութեան նկատմամբ: Պաշար ու ազգամթերք չունինք — կ'ըսէր ան — դաշտը անպատրաստ է ու անկաղսակերպ, քաղաքը չի դիմանար առանց դրսի օժանդակութեան: Սասունը թերեւ քիչ մը կը կուրի, բայց մինչև երբեք եւ անոր բովանդակ յոյսը առեւակն բանակը և մեր կա-

մաւորական գունդերն էին, եթէ միայն ժամանակին հասնէին:

Այսպէս ծանր յատնութիւններով ու անապատներով անյաղթելի դժուարութիւններու հանդէպ՝ զրեթէ չաբաթ մը անցունելու, երբ Վարդապետի օրը, կէսօրէ առաջ Կուրաիկ լեւոյն վրայ մեր պահակներէն սուրհանդակ մը եկաւ յայտնելու թէ արշալոյսին թնկանօթի ուժգին օրոտ լսած էին Ս. Կարապետի և Վարդոյի կողմէն: Բալօրի ուրախութիւնը սեծ էր. սուրհանդակն բանակը մօտեցած է: Հարցերով հեղեղեցի եկողը. քանի՞ հարուած լսած են, շարունակաբար կ'օրոտար, թէ՞ հաւ հաւ, որո՞շ էր օր Ս. Կարապետի կողմէն է ևս. ևս.:

Աւելի ստոյգ հասկնալու համար, կարծեմ Մճօն էր օր մեկնեցաւ Կուրաիկ՝ իր ականջով լսելու այդ աւետարներ օրօտները:

Ան վերադարձաւ ուշ գիշեր և ըսաւ թէ հաւ հաւ կը լսուէին խուլ օրօտներ, բայց չէր կրնար օրօշ ըսել թէ օր կողմէն է օր կ'ուղայ. երբեմն շատ մօտիկէն է, երբեմն հեռուէն: Մճօն բերած էր նաև ուրիշ լուր՝ կառավարական և քրտական ուժերը հիւսիսէն կիսակամարած և պաշարած էին Սասունը, Սողմակէտուկէն մինչև Կոլնկի գետը. Միայն Կուրաիկի դադաթը և մօտիկ շղթաները սեր ձեռքն կը մնային:

Ռուսական բանակի մերձեցումը եռանդ ու կօրով ներշնչեց ամենուն: Նախադարձակ ըլլալու տեսակէտը կ'ընդհանրապէս և հաւանաբար գործադրութեան ևս դրուէր, եթէ անականակ ու չորաշուք լուր մը չի գար տակն ու վրայ ընելու մեր բոլոր հօշիւները:

Բանի մը օր յետոյ, կիսաթեւադարձ մը երեսօթով, եխամերկ ու լգրեթէ կիսամեռ, սեղ մօտ

հասաւ գունդերը: Մօտեցաւ, կը եցաւ գետին ու անմարդկային ժողով մը գումար. «Ի՞նչ էք նստեր, Դուրանը զմէն կոտորան, հայութիւն չմեաց...»:

Բարացանք: Հեկեկանքէն ցնցուելով, պատանջ մանրամասնութիւնները: Բրապակ, լրագրաթիւ չէթաներ, նախապէս կարելով գիւղափոխան յարաբերութիւնները, երեք օրուա՝ մէջ, աւանձին առանձին ջարդած, աւրած, կողոպտած ու վաճած են ժողովուրդը, անոր ինչքը ու տունը: Պատանջ օր կը պաշարէին գիւղ մը ու խուճելով կը հրամայէին օր, բոլոր աղամարդիչ հաւաքուին, ապա, իրար կապելով, գիւղէն կը հանէին ու յարմար վայրի մը մէջ կը գնդակահարէին: Երիտասարդ կանայք, աղաքն ու աղջիկները առեւանդած, իսկ տարիքատ մասը հաւաքած մարագի մը մէջ՝ կենդանի այրած են:

Այդ դժոխքէն ով օր կրցած է իր հօշիւն ապահով, ապաստանած է Հաւառուրիկ և Բանա սարերը, աշխարհներէն Սասուն բարձրանալու համար: Բայց արկամանը ճաթաւներէ փակեր է ամէն կողմէ, եւ ներկայիս անոնք ամփոփ կը մնան այդ լեռներուն վրայ, սպաննելով ճար մը Սասունէն կամ հայ կամաւորական գունդերուն...:

Լսած էր նաև, օր քաղաքի հայոց թաղերը թնդանօթի են բռնած ու ժողովուրդը ջարդած են: Իր ըսելով լեռներն են չփախած աւելի քան քսան հազար հոգի: Կուրաիկէն լսուած օրօտը այս է եղած ուրեմն...:

Ահա թէ ինչպէս զոհ գացինք մենք մեր ճաղապական նախադատութեան, կարծելով թէ կռուութիւնը, առանց քաղաքի և դաշտին ձեռք դպչելու, նախ Սասունը պիտի զտրնէ. թշնամին թողուց օր դաշտի գիւնուած ուժերը դուրս հանենք ու կեդրոնանանք Սասունը կղզիացած պզտիկ տարածութեան

վրայ, որուն երեք կողմերը քիւրա բնակչութիւնն էր և միայն դաշտի կողմը բաց էր սեղ համար. թըշնամին օգտուելով ուրեմն այս պայմաններէն բնաջնջեց ժողովուրդը:

Այս զորհուրելի սխալը գործեցինք սենք՝ դեկտեմբար լու պատասխանատու ընկերներս, ա նշուշառաւանց ուէ անձնական նկատուածի, բայց ենթարկելուելով քարացած աւանդութիւններուն, յամառ անհեռաւանութեան և խարուելով տարիներ առաջ Սասունի նկատմամբ թիւրքերու կիւտարած ազդական գործելակերպէն...

Գէտք էր գօնէ պաշտպանել ու պահպանել մահէ ազատուած բնկօրները: Սակայն ինչպէ՞ս: Սասունը հաղիւ կրնար ամիս սը կերակրել բնիկ ժողովուրդը: Ասկէ դատ, եթէ կռիւը սկսէր, գուրսէն եկած ժողովուրդի բաղմութիւնը պիտի կաշկանդէր կառուողները և պիտի խանգարէր յարձակումներէ պաշտպանուելու: Երուել ժողովուրդը ընտելութիւն մէջ և թողո՞ւ իր ճակատագրին: Բայց այդ կը նշանակէր, մասնել զայն բացառաբար օչնչացման, եթէ սիւայն առաւական բանագիր մեր կամաւորական խումբերէն չուտով չհասնէին մեզի: Կենսական էր մեզ համար, որ և է գնով, լուր հասցնել և օչնութիւն ուղել, իսկ սինչ այդ պէտք էր պաշտպանել գօնէ, նեղ շրջագծի մը մէջ ամփոփուած մնացորդները:

Հոգեկան առաւապանքս առանց տաօր ալ զարհուրելի էր, որ հեռացած էի Մուշէն: Ատօր վրայ կ'աւելնայր այժմ մէկ կողմէ քարդը, իսկ միւս կողմէ ահաբեկ բնկօրներու այս հսկայ խումբի յուսահատական վիճակը...

Նոյն օրը, երբ ես և Ռուբէնը ծափն տակ մեր վիշտն ու արտաբութիւնը կ'ապրէինք, նախքալ իրեն ու վճռական ճայնով ըսի, թէ վար՝ ժողովուրդին

քով պիտի երթամ. ի՞նչ ըսելու, ես ալ չեմ գիտեր, բայց անկարելի էր այլևս մնալ այսպէս հոս:

Ռուբէնը, արցունքաւ աչքերով երկար նայեցաւ ինծի ու շնչաց.

— Երեւի մեռնիլ կ'ազնւս, կ'երթաս մեռնելու...

— Զը գիտեմ, ըսի, բայց պէտք է որ երթամ: Երբ սե գիշերը կ'իջնար Շէնիկ—Սէմալի հովիտին մէջ, ըսնի սը գինուարներու հետ, դանդաղ ու մտահոգ, բանեցինք անվերադարձ այդ ճամբան:

Ը.

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐՈՒՆ ՅԵՏ ԼԵՈՒՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արշալոյսը նոր բացուած՝ կանգնած էինք Հաւառուրիկի լեռներուն ամենաբարձր կէտին վրայ:

Այգտեղէն, երբ մեր առջև տեսանք մշուշապատ Դուրանը, որ կարծես պատանգուած ճեռել ըլլար՝ ըսբռնեցինք անաւոր աղէտին մեծութիւնը...

Անէացած էր մեր ժողովուրդը. դաշտի այս ու այն կողմը, գիւղերուն մէջ կամ եզրերուն, դիտակով կը տեսնէի բարձրացող խիա քուլաները սև—դեղին ժուխի: Հայու թռնիքին ծուխը չէր այդ այլևս. կ'այրուէին ըսբոսա գիւղերը կամ առանձին տաւները. սալաքներու սէջ կը հրկիզուէր ժողովուրդի օչ—պիտանի ճասը, որ չէր կրնար յագեցնել ճիւղաղներու

կիրքերը:

Ահա և մնացորդը մեր տարաբախտ ժողովուրդի: Մեր կեցած ընթաց վարի լա՛ ջերուն վրայ, Առաքելոց վանքին դիմաց, կը վխտան անոնք, բոյներնին քանդուած անաքեկ մըջիւններու պէս և այդ բազմաւթեան աղմուկը խուլ և անորոշ, կը հասնի մեր ահանջներուն: Վանքի մը ուխտի գացած բազմաւթեան եռուղեոն ալ կը նմանի հեռուէն: Սխալ չէր գումկանի ըսածը, քսան հազարէ ոչ պակաս պէտք է որ ըլլաին:

Մղձաւանջային երազ մըն էր կարծես. ուղեղս կ'այրուէր, պայթելու չափ սնդմելով գանկս. միտսս կը գործէր անհելի արագութեամբ, բայց կոկըտուր . . .

Ի՞նչ պէտք է ընել այժմ, ի՞նչպէս փրկել գոնէ ասոնք, ի՞նչպէս լուր հասցնել ռուս բանակին. ի՞նչպէս պաշտպանել. ի՞նչպէ՛ս, ի՞նչպէ՛ս:

Հրանիւրի մը պէս աչքերուս ասջև կը դառնային մարմին առած պատկերները Թաւուր ջորդին, քաղաքի, գիւղերու ժողովրդին, ընկերներուն, անմեղ մանուկներուն ու աչքերուս ասջև ցցուած այս Թաւուրայի ուրուականներու ամբոխին: Եւ գրեթէ վազելով, հեւ ի հեւ կ'իջնէինք լեռնէն, խելագարներու նման զարնուելով խայռերուն, իյնալով, մահացելով:

Անոնց մէջ ենք Թաւ, Մօսէն ոչ մէկ արաակարգ յուզում, կարծես իրաւ ուխտի օր է: Կանանց եռուղեո, օւտելիքի պատրաստութիւն՝ խմոր կը հունցեն, հարիւրաւոր օջախներ չորս կողմ, երեսմաներ կը խաղան ամէն կողմ, աղամարդիկ, խուժը խուժը հաւաքուած այս ու այն կողմ, կը խօսէին. իսկ ոչխարի ու կովերու հօտերը բազմաւթեանէն դուրս տքօտին մէջ էին:

Անտանիլի գարշահոտութիւն բանք էր ամէն կողմ. մարդիկ իրենց բնական կարիքը գրեթէ իրենց տեղերուն վրայ կը կատարէին: Կենդանիներու արիւնը, աղտեղութիւններով լեցուն փորձաքննել, կոյտերով տեղին վրայ կը մնային ամառուան այդ ամիսներուն. . .

Աղաաւաններու մէջ էին բողոքականներու պատուելի Գրիգորը, միջաստակ, խիստ հաճելի արտաքինով, մեղմ ու կիրթ շարժուձևերով մէկը: Հոն էր նաև կաթոլիկ ծերունի քահանայ մը, կարծեմ նորչէն գիւղէն. կային նաև աչքի զարնող քանի մը երեւելիներ, որոնք քիչ շատ աղքատութիւն կրնային օւնենալ ժողովուրդին վրայ: Անոնց հետ խորհրդակցութեամբ էրոյնցինք ժողովուրդը փոխադրել նոր եւ պաշտպանման տեսակէտէն վայր մը, օշպէս զի վարակիչ հիւանդութիւններէ գոնէ զերծ պահենք:

Քիչ մը աւելի վար, Հաւաաւուրիկ գիւղի կըռնակը, և Առաքելոց վանքի հաւասար բարձրութեան վրայ լեռնադաշտ մը ընտրեցինք ու մաս առ մաս հոն փոխադրեցինք ժողովուրդը:

Տափարակէն Սասուն տանող ուղիւթեան վրայ շրջապատին տիրող բլուր մը ընտրեցինք իբր պաշտպանութեան յենարան, և Մօսթէօսի շանքերով ու հրահանգով խրամներ ու դիրքեր պատրաստուեցան, ուր պահակներ դրինք: Պահակներ դրուեցան նաև Հաւաաւուրիկի երկու կողմերէն դէպի ձորերը տանող ճամբաներուն հսկող բարձրութիւններուն վրայ:

Առաջին օրերը, ժողովուրդը և զինուած աղաժարդիկ զիւրութեամբ կ'ենթադրուէին մեր կարգաւորութիւններուն: Ոմանք քարերէ կամ ճիւղերէ հիւղակներ պատրաստեցին ու հոն պաշտպանացան, իսկ բազմութիւնը, ընդհանրապէս, բացօդեայ էր:

Հետագայի գէտը էր Գրիգոր պատուելին: Ա-

առջին անգամ կը հանդիպէի իրեն։ Սովորական օրերուն երեւի նա իր ժողովարանի կեանքովը միայն կ'ապրէր, բայց կրած ահաւոր օրերէն վերջ՝ կերպարանափոխուած էր։ Կը փրկօրօքայէր զարմանալի պաղարկունութեամբ, ժողովրդի իմաստութեամբ կը վերլուծէր յեղափոխական շարժումներու թերութիւնները։ չէր ժխտեր, որ ջարդը անխուսափելի էր, քանի որ թիւրքերու հետ կէս դարէ աւելի թշնամի ենք եղած։ Դառնութեամբ կը քննադատէր ժողովուրդը, որ վտանգը չնախատեսեց և չպատրաստուեցաւ դիմադրուելու։

Ռուսներու շուտափոյթ հասնելու մասին թեւաբանաւոր էր. կ'առաջարկէր ամբողջ այդ գանգուածը շարժել դէպի Պուլանըխ կամ Ախլաթ, ուր կը գտնուէի երկրի բանակը, բայց նիւթապէս անհարելի կը համարէր այդ և իր սելամազձաւ ու խելացի հայեացքը դէպի աւերակ Դուրանը ուղղելով, կ'ըսէր։

— Պիտի ջարդուինք, գիտե՛ս, բայց դոնէ Տէրը մեզի սիջոց և աւժ տայ մեր արիւնին վրէժը լուծելու։ Տասնոց տարճանակ մը ունէր, իսկ իր փեսան թերի հրացան մը։

Երկու կենսական ստահագութիւններ ունէինք այդ օրերուն՝ ռուսական բանակին — աւելի շուտ մեր կամաւորական զուգներուն — լուր հասցնել, որ գիւղերով մը ձիաւորները իջնան դաշտ (ուր այդ պահին ռուսական բանակին առջևէն փախած քիւրտ ու չէրքէզ մահաճիրներ էին թափուած) ու մենք, անոնց պաշտպանութեան տակ, անցնէիք սահմանը։ Օթէ անոնք Պուլանըխ և արեւելք կողմէն Ախլաթ են հասած, դժուար չէ նման զործողութիւն մը։ Երկրորդ մեր ստահագութիւնը՝ ժողովրդի սնունդն էր և ինքնապաշտպանութիւնը։

Ջարդերէն վերջ, աղաւաւած այդ բեկորներուն մէջ, տարօրինակ ծայրայեղութեամբ զարգացած էր ամէն քնով միայն սեփական կեանքը պահպանելու բնավոր։

Ամիս մը անցած էր ջարդէն և այդ ամբողջ ժամանակամիջոցին «կարգադրիչ ժարմինը» ամէն սիջոց դուրս դուրս օննդաւթերը հաշուառութեան ենթարկել, համայնացնել ու այդ ձևով բաշխումը կանոնադրել, բայց կարելի չեղաւ։ Կային ընտանիքներ, որոնք դեռ ունէին տաւար, ոչխար, իւղ և այլ մթերք, մեր փորձերը բացարձակ ձախողեցան մթերքը բաժնելու։ Նախ ահագին աղմուկ ու կռիւ ծագեցաւ, ապա, հետեւել գիւղեր, բոլոր ունեւորները թողին հաւաքատեղին ու անհեռացան, երեւի ուրիշ վայր ընտրեցին կամ Բան լեռը գացին։

Գալով մեր զինական ուժերուն, առաջին օրէն իսկ ձեռնարկեցինք ցուցադրման, որպէս զի պարզ ըլլայ սեզի հասար՝ թէ ի՞նչ ձևով և միջոցներով մեր զոյսութեան ժամանակամիջոցը կրնանք երկարել ու հաւաքաբար պաշտպանուել։

Բանի մը երիտասարդներ ձեռնարկեցին անոր։ 170 հատ քիչ շատ զէնք ունէինք՝ պաշտպանելու համար մօտ 20.000 խողովուրդ սր հաւաքուած էր այժմ 5-6 քէլօմէթր շրջագծով տարածութեան վրայ։

Իսկ առգլամթե՞րքը, չհաշուելով ժանդոտած ու ձեղքուած փամփուշտներու քանակը (որ բաւական մեծ էր՝ խոնաւ տեղեր պահուած ըլլալով), իւրաքանչիւր հրացանին, միջին թիւով հազիւ 30-35 փամփուշտ կը հասնէր։ Բայց գիտէինք նաև որ կային Կակ օրունք, համար թաղցնողներ ալ։

Այս օղբերգական արդիւնքէն յետոյ, ջանաւ

ցինք այդ զինուած ուժերը, քոնէ ժամանակ առ ժամանակ ու փոխն ի փոխ, դիրքերու և գիշերային պահպանութեան յաւակացնել, անոնցմէ միայն լիսուն հողի կրցանք եմքարկել սեղի: միւսները զանազան պատրուակներով, տեղերէն չուզեցին շարժիլ: Այդ յիսուն հողին սակայն, օրակով բարձր և բաղդատաբար աւելի լաւ զինուած էին: Այս էր տհա պատկերը:

Կենդանական այս զարհուրելի անձնապահպանութեան զգացումը երթալով ա՛լ աւելի թափ ստացաւ և վարակեց, գրեթէ անխափ, բոլորին: Տարօրինակ էր նաեւ, որ յուսանատական այս սոսկալի վիճակին հանդէպ բացարձակապէս անզգար ու անհոգ ըլլալու փոքր շատ ամբոյս: Սխալած չեմ ըլլար նոյն իսկ եթէ ըսեմ օր ուրախ ալ էին այս սարգիկը, ըստ ելուորին այն պատճառով, որ հրաշքով մը մահէն ազատուած կը կարծէին ինքզինքներն:

Այսօր երևի դժուար ըմբռնելի է այս հոգեկան վիճակը, բայց այն օրերուն այդպէս էր:

Ամենաչնչին բաներու համար — ուտելիքի, երեսաներու կամ թեթեւ վերաւորական խօսքի մը համար ահագին ու լուրջ ազմուկ կը բարձրանար, յաճախ նոյն իսկ իրար չեմծելու աստիճան: Իրենց վիճակին անդիտակ խելագարուածներու բաղմունքին մըն էր:

Պէտք էր տեսնել զանի մէջ ու ազատիլ, սանաւանդ կենդանի պիտի մնայ աղամարդը, կրնն ու աղջիկը տայնքան աշտէք չուենէին. "տան օջախը, պէտք չէ սր մարի — տհա այս մտահոգութեամբ հեռանալէ վարակուեցան մեր քով մնացած կամ պաշտպանութեան յաւակացուած փորձառու մարտիկներն իսկ, ինչ որ պատճառ դարձաւ հետագայ մեր թշուառութիւններուն:

Կառավարական ուժերը և քրդական աշխրէթները հեռանալէ կը սեղմէին իրենց պաշարման օղակը Սասունի շուրջ: Գրեթէ ամբողջ էր ի վեր մեր յարաբերութիւնը ընդհանուած էր հոն եղողներուն հետ: Ժամերով դիտակովս կը զննէի մեր ետեւ լեռները և զաշտին մէջ կտտարուող շարժումները: Օր մը նշմարեցի մեզմէ շատ վերը բարձրացող գագաթի ձգվէն շարունակաբար յառաջացող լճարդկանց շարքը, որոնցմէ ստուար խումբ մը տեղաւորուեցաւ հոն: Այդ օրերէն մէկն էր, որ լսեցինք հաճաքակերու աղմուկը, երևի Կուրաթիկի դիրքերուն շուրջն էր կռիւը: Մեզ խիստ մտահոգեց մանաւանդ մեր դիրքերուն բարձր գագաթին տիրապետող խումբերուն երևումը, երկու Կպատակ կրնային ունենալ — կարելի մեր յարաբերութեան գծերը Սասունի հետ (երևի կը կոչուէին թէ օգնութեան կրնայինք երթալ), կամ յարձակիլ Հաւատարմիկի լեռներուն մէջ եղող հայերուն վրայ: Այս հաւաքական վառնդին հանդէպ, զօրեղ խումբ մը կազմուեցաւ աւէնէն փորձառու և անվեհեր մեր մարտիկներէն, որոնց յանձնարարուած էր գիշերով անցնիլ Սասունի այդ ճամբան բռնող թշնամիին թիկունքը և, յանկարծակիի բերելով, ջարդել ու հաստատուիլ հոն:

Թաղողութեան պարագային մեր թիկունքն առ հովուած կ'ըլլար և Սասունի ճամբան ալ բաց մեր առջևը:

Արշալոյսը դեռ բացուած չէր, երբ վերէն մոսախներու համադարկերուն ձայները լսեցինք, որոնց խառնուեցան քիչ յետոյ թիւրքական սաւզէրներուն աղմուկը:

Այսպէս տեսց մօտ ժամ մը: Կը դիտէի վերի շարժումները, հազիւ այս ու այն կողմ շարժող մարդկանց ստուերները կ'երևաին, հրացաններու ձայները

հետզհետե նուազեցան ու լռեցին: Բաւական յետոյ
նշտարեցի մերիններու արագ իջնելը լեռներէն, չէինք
յաջողած քնել թշնամին ու զոհ առած էինք Նորշէնցի
հայ կաթօլիկ մեր շատ հին հայդուկներէն մէկը՝
Սահակը:

Մեր երկիւղը կրկնապատկուեցաւ. սեղուի փե-
թակը քրքրած էինք. տնկասկած թշնամին պիտի
օգտուի իր յաջողութենէն և յարձակի մեր վրայ:
Անմիջապէս լժեր աւելցուցինք մեզմէ շատ հեռու
գտնուող փոքրիկ լեռան մեր պահակներուն վրայ,
թէ և իւր կողմէ, ակներև էր որ չպիտի կարենալինք
տեական դիմադրութիւն ցուցնել թշնամիին, որ
բաւական սեծ թիւ մը կը կազմէր, և ինչպէս կը
նկատէինք, փամփուշտի խիստ սեծ պաշար մը ունէր:
Պէտք էր, ամէն գնով ուստական բռնակէն օգնու-
թիւն խնդրել:

Մեծ ժայռի սը քով հաւաքուեցան մեր հին
մարտիկները և Գրիգոր պատուելին: Մտաթէսը
վճառպէս կը պնդէր, որ ինքն յանձն պիտի առնէ
սուրհանդակի պաշտօնը: Խնայրեց 3-4 հոգի ընկե-
րակցիլ իրեն և նոյն օրը իրիկնամուտին հեռացաւ
մեզմէ:

Մեծ յոյսեր կապեր էինք անոր առջը՝ լու-
թեան հետ, եթէ միայն յաջողէր հասնիլ բանակին:
Դժգոխառարար, Պուլանըխէն անդին նկատուելով՝
կուրի կը բռնուին և բոլորը կը նահաաակուին: Ի
հարկէ անտեղեակ էինք այդ անցքէն: Ամբողջ օրերով
մեր դիտակը ուղղուած էր Չարպօհօրի լեռնանցքին և
վարդենիսի ուղղութեան. կը ուղաւորէինք...

Մեր թիկունքի վառնդէն անդամաւորւածուած
էինք: Միւս կողմէ օտառկացող քաղցէն և աղի պա-
կասէն, որ գրեթէ չունէինք այլևս, հիւանդութիւն-
ներ ծագեցան. մարդիկ կը հաւատէին, հաղագոյն կ'ախարհէին:

Ներ էին դաւած: Սեփական տնձի և մերձակներու
պաշապանութեան բնազդը աւելի ևս գորեղ թափ ըս-
տացաւ. շատերը գողանորէն կը հեռանային մեր
դանդուածէն, իրենց զխուռն ճարը տեսնելու համար:
Միացողները գիշերը խուսը խուսը դաշտ կ'իջնէին
տնտէր մնացած արտերէն խուրճերով գորի ու ցորեն
կը բերէին, քարերով կը ծեծէին և սալերու վրայ
կ'նիւնէին:

Դաշտ իջնողներէն, շատ յաճախ, քանի մը
հոգի մուհաճիրներու գնդակներուն զոհ կ'երթային:
Բայց ալ ի՞նչ արմէք ունէր օր...

Սառնայ լեռանցքը դեռ բռնուած էր թշնամիէն,
որ առ այժմ չէր շարժեր: Սառնուէն ալ օչինչ չէր
լսուել: Բայց առաւօտ մը, մեր դիմաց գտնուող Ա-
ռաքելոց վանքին ամայի շրջապատին մէջ մարդկանց
բաղմութիւն տեսնուեց: Ի՞նչ ընելու եկեր էին:

Յովհաննէս վարդապետը, այդ առաքելատիպ
մարդը, արդէն մօրթեր են սեմին վրայ: Չարդի ա-
ռաջին օրերուն, թալլեր վանքը: Արդեօք, թնդանօթ
են քնշած ոմբակոծելու սեղ: Յանկարծ տեսնուեց, որ
բաղմութենէն քանի մը տասնեակ հոգի, աստիճան,
ներով սկսան բարձրանալ վանքի պատերու և գմբէթի
վրայ, կը քանդէին, ժամերով աշխատեցան, բայց ա-
պարդիւն, դարերու չաղախը քար էր դարձած:

Կէսօրէն վերջ ուժգին պայթիւններ լսեցինք,
և գմբէթը տապալեցաւ — հայութեան հետքը կը
մաքրէին:

Մեր թիկունքին գտնուող ցէրքը, որ Մատ-
թէոսը նախապէս քիչ շատ յարմարեցուցած էր ուղ-
մական պահանջներուն, ուժեղացուցած էինք. նա-
խադրացում ունէինք, որ յարձակումը կրելու էինք
այդ կողմէն և արդարեւ, Առաքելոց վանքի քանդու-

մէն քանի մը օր լեռոյ, թշնամին համադարկերով կ'իջնար մեր դիրքերուն վրայ:

Կօւրը սկսաւ կէսօրին սօս: Մենք մէկ կողմէն ժողովուրդը ձորը կ'իջեցնէինք Քան լեռը անցնելու համար, միւս կողմէն պահեստի մեր ուժերէն սօս 30 հոգին կը ջանայինք տեղաւորել մեր գլխաւոր դիրքին թիկունքը: Մերինները խրամներէն կը պատահանէին: Թշնամին վերէն շղթայի սը ձեւով բացուած կրակելով կ'իջնէր, զոհեր տալով: Ա՛՛՛՛ որ մէկ թեւ արդէն կ'իջնար դէպի Հաւառուրիկի ձորը:

Կռուկ տաք մէկ վայրկեանին, երբ անդադրին կը հետեւէինք կռուի ընթացքին, յանկարծ անսանձ օր քանի մը ասանակներ և եր գլխաւոր դիրքի թիկունքէն հորիզոնական շարքերով կը 'յառաջանային: Մերիններն են արդեօք և ինչօ՞ւ են ելած դիրքերէն: Սակայն շուտով պարզուեցաւ որ թշնամին յանկարծակի բերելով փոփոխուած մէջէն կրակող մեր մարտիկները անօնց թիկունքն է անցեր:

Պէտք էր պահեստի մեր ուժերը առաջ տանիլ և կրակելով:

Հրամաններ, պողատանք, յանդիմանութիւն արժէք չունեցան. այդ ուժը հազիւ հարիւր քայլ մը յառաջանալով կեցաւ. անկարելի եղաւ աւելի առաջ տանիլ. դրեթէ ապարդիւն այդանդէն կը կրակէին կիսաւեր իրենց հրացաններով. որոնց գնդակները արդէն չէին հասնիր թշնամիին: Կը բողոքէին տառաջօրէն թէ ադ փայտերով (հրացաններ) ինչպէ՞ս կարելի է առաջ երթալ...:

Ճարահատ, 8—10 հոգիով քիչ սըն ալ յառաջացանք կրակելով, օրպէս զի գոնէ մերինները պատարան չգլթայէն հանէինք:

Բարեբախտաբար վերը կռուողները, օգտուելով թշնամիին վայրկեանական շփոթութենէն, կրցան դիրք:

քերէն դուրս նետուել և կրակելով քովեւի ձորով վազել դէպի մեզ:

Մինչ այդ ժողովուրդը չէր մնացած նախկին տեղին վրայ. թշնամին դանդաղօրէն կ'իջնէր դիրքերէն մեր ուղղութեամբ: Մենք ալ կրակելով, մաս մաս, կ'իջնէինք ձորը, Քան անցնելու համար:

Այդ վայրկեանին էր, որ ձորի ճիշտ դահալի մին քով անսայ երիտասարդ կին մը, որ օտքերը տակը ծալած նստած էր և պաշտօնագրին ձեռքերը մեզի երկարած աշկաւոր ճիչեր կ'արձակէր. անդամալոյծ է ըսին: Խնդրեցի մէկ ջանքներուն, որ շալկեն ու ձոր իջեցնեն: Դառն հեղնանքով պատասխատեցին. — Ողջերը չենք կրնար փրկել. ասիկա պիտի տանինք... »

Ու երբ բաւական մը իջած էինք ձորէն, սարսափելի ճիչ մը հասաւ մեզի, և սև կօյտ մը ջարդ ու փշուր ինկաւ մեր օտքերուն քովը, կիսն էր...

Թ.

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՍՊԱՍՈՒՄՆԵՐՈՒ ԶԱՐՃՈՒՐԱՆՔԸ

Նոյն օրը, երբ սենք ցաք—ցրիւ կը նահանջէինք դէպի Քան լեռան գագաթը, Սասունի յարձակումը սկսած էր: Թնդանօթներու որոտը շատ որոշ կը հասնէր մեզի որ շարունակուեցաւ երկար ատեն մեր Քան եղած միջոցին: Հարց ծագեցաւ շատերուն մէջ թէ՛ կրնայինք ունէ օգնութիւն հասցնել պաշարուողներուն. բայց ինչօ՞վ կամ ի՞նչ ուժերով, որո՞ւ

ձգել մեր շուրջը վթառացող սարսափահար ժողովուրդը. պարզ էր, որ բացարձակ անզոր էինք բան մը ընելու, սակայն կարիքն ունէինք մեր խիղճերու հանգըստութեան համար, բարձրաձայն արտայայտուիլ, մեր պտարաստակածութիւնը յայտնել իրարու...:

Ի հարկէ, եթէ ունենայինք դէթ 50 հոգի փոր. ձուած ազատ մարտիկներ, կրնայինք անհանգստացնել պաշարող թշնամիին՝ անօր թիկունքը վառագոյնով. բաց աղ մարտիկներն ուրկէ՞ կրնայինք առնել:

Երկար տանն ոչ մէկ լուր ունէինք Սասունի կռիւներէն և անոնց հետեւեալներէն. բաւական ժամանակ անցնելէ յետոյ միայն, որ մը լուր հասաւ ժողի, որ Աւրանայ մեր հին հայդուկ Արամը զօրն ուտած է, Բանէն դէպի հարաւ, լեռնաշղթայի մը վրայ ընկող քիւրա գիւղացիներէ: Ընթացիկներէ, որ մերինները պարտուած են ուրեմն, քանի որ Արամի պէս կարեօր ուժի մը զարնուիլը մեր լեռան մօտ ցոյց կուտար, որ մեր ժողովուրդը փախուսաւ դիմած է:

Մուշէն ալ լուր չունէինք, երբ գիշեր մը անառայանդէն ալ երևեցաւ չարագուշակ բաներները: Խուճը մըն էր յոգնած, պատառուտած ու անհանգիստ վշտաբեկ. մեր մօտիկ ընկերներն էին, որոնք Մուշի ժողովուրդին հետ ութ օրէ աւելի չէին կրցած դիմաւալ դօրքի և քիւրաերու գրոհին ու ռմբակոծման ու անդի էին տուած:

Կը պտասէին Կօտայի Հաջիին հերոսական կռիւը իր տունէն: Թշնամին երկար զբաղցնելէ ետք, երբ կը տեսնայ որ սաղմամթերքը սպառեցաւ, տունը կրակի կուտայ, կինը կը քնդակահարէ, ու ինքն ալ տանի առիւծի մը պէս մռնչելով, կ'իյնայ իր վերջին գնդակէն: Հը պտամէին հերոսական հաղաւթիւս գրուածներու մասին, կատարուած նաեւ ուրիշներու

կողմէ, որոնցիւ անկարելի էր անկաւելի նման բան մը: Այս ասէնը, սակայն, անզօր էին փրկել ժողովուրդը, որը ի վերջոյ տուններու մէջ ողջ կ'այրուի, իսկ բազմաթիւ կիներ ու աղջիկներ բարենիւններու ձանկերուն կը յանձնուին...

Պատմեցին նաև Վարդան Վարդապետի, Նաղաթէթ Էֆ.ի, Համազասպի, երկու Արշակներու, Յարութիւնի և ուրիշ ընտիր մտաւորական և հասարակական դէմքերու մասին, որոնց հաւաքած, իրարու կապած և սուրներու ասկ' Խոս — Գիւղէն առաջնորդած ու հոն գնդակահարած կամ ողջ ողջ այրած են:

Ազատուած ընկերները, բուռն յազմունքով և խօր կօկիծով. իրենց դաշնութիւնը կը թափէին իմ և մասնաւորապէս, Սասունի ընկերուն դէմ: Պէտք չէր որ ես Մուշէն հեռանայի. զինուորական ուժ մը չէի, բարոյական հեղինակութիւն մըն էի, իբր լեղափոխական զօրծիչ. կրնայի համախուժը պահել իրենց ուժերը և Կօտայի Հաջիի հետ յաջողութեամբ կազմակերպել դիմադրութիւնը. պէտք չէր որ լսէի Սասնոյ ընկերներու յամառ պահանջը և հեռանայի Մուշէն...:

Այսպէս կը խօսէին ինծի արիւնի և բացերու մէջէն հրաշքով ազատուած այդ քաջերը: Ու ես գլուշըս հակած, խղճահար անարութեամբ կը զգայի որ այդ դատապարտութիւնը իրաւացի էր:

Սկզբներու մէջէն կը յիշեմ Գաւառեան (Լօլօյի) Տիգրանը, Կօնուրաճի Արմենակը, սարաջ և դերձակ Յարութները, Տէր—Ջաջարեանը, ուսուցիչ Կօնջօյեան Յովհաննէսը և բանակէն այդ օրերը հայ սպայ մը՝ Միսաքը (ազգանունը մոռցեր եմ):

Անոնք էին որ աւելի մանրամասն և ճշգրիտ պատկերացութիւն դաշտի անաւոր շարքը:

Դիմադրութիւն ցոյց տուած են գլխաւորապէս
աւն դիւղերը, ուր եղեր էին հայդուկներ, զօրօրինակ՝
Աւրանը, Գոմսը, Աղաճանը, Յրօնքը, Ղշաղանջը,
Գառնին Վարդենիսը և ուրիշ գիւղեր:

Այս տեղերէն էին, որ քանի սը օրէն երեցան
չըլձօրիկներու նման անհատ փրկուածներ, որոնք
կորսուցած ամէն ինչ՝ ուրուականներու երեւոյթը
ունէին:

Իսկ Սասունը ըստ երևոյթին դեռ ընկճուած
չէր բոլորովին: Օր սը մեկի եկաւ Գուլանըխի Մար-
տիրոս Վարժապետը, օգնութիւն կ'ուզէր. հեղնանք
էր կարծես: Թուփերու մէջ հաւաքուեցանք, ստածե-
լու այդ մասին. 8—10 հազի կը կարծեմ հազիւ յա-
ջողեցաւ տանիլ իր հեռ. աւելորդ էր ի հարկէ, ու
բովհեաւ ճամբան անոնցսէ մեծ մասը ջարդուեցաւ,
Վարժապետն ալ վերադարձաւ սեր քով:

Օրէ օր կեանքը լերան ծերպերուն մէջ այլևս
անհարդուրժելի կը դառնար. ժողովուրդը համախուսը
չէր ապրեր: Գրուած էր սար ու ձոր: Ամէն օր կը
փոխէինք տեղերնիս: Լեռը ծածկուած էր տեղ—տեղ
մարդահասակ թուփերով. անոնց և մեծ ժայռերու
խռփոյներու լմէջ կը պաշտպարուէինք, որովհետեւ
գրեթէ ամէն օր, աւշալոյսը բացուելուն հետ, մեր
լեռները կը պաշարուէին Մուսա բէգի աշիրէթներով,
որոնք լայն շրջանակներով շուրջկալ կը կազմակեր-
պէին և անընդհատ համաղարկեր կը տեղացնէին
թփուաներու լուղղութեամբ:

Անպատակ չէր այդ, որովհետեւ գիշերները մեր
ժողովուրդը լանսոհմարար խարոյկներ կը վտէր
այս ու այն կողմ, արտերէ բերած ցորենը խարկելու
կամ ուսանք իրենց խնայած իւղով եփելու կամ հատիկ
շինելու:

Քիւրաբերը կը դիտէին կրակի վայրերը և ար-

շալոյսին այդ կէտերը կը պաշարէին: Մենք ալ, երբ
իրիկունները կ'անցնէինք այդ անտառիկներու ե-
ծերպերու մէջէն, կը տեսնէինք մեր շուրջը տաս-
նեակներով հայերու դիակներ, ընկած իրենց օջախ-
ներու քով, որոնց վրայի ցնցաթիւներն իսկ կողոպտեր
էին քիւրաբերը:

Մտեղնի դոյուլթիւնը մոռցած էինք բոլոր-
ովի, ինչպէս նաև կաթնեղէնի կամ հացի: Այդ տմե-
նը դեռ հանդուրժելի էին, բայց վերջացած էր նաև
աղը և այդ էր սարսափելին: Գարշահոտած էինք ու
հիւանդ տանջու. մեր բերաններէ և ակռաները այլևս
անզօր էին չոր դարի փշրելու և ծածկելու. այլ անուշ-
չունէին: Աղբիւրի պէս բան սը կտր փաթրի՜ շիթով
— բայց օ՛ր սէկուն բաւարարէր. կտր կառնած ամ.
քօխի, սափօրակտի՜ ջուրին շուրջ:

Ամենքը ցրուեցան. 8—10 հոգիով մնացի այ-
լևս: Ժողովուրդը կը հալուէր ամենօրեայ մասնակի
ջարդերէ և հիւանդութիւններէ:

Այդ պայմաններու մէջ օ՛վ կը ստածէր ուս-
տերու շմփօփման կամ ռէէ նպատակի համար զա-
նոնք կաղմակերպելու մասին: Ամենքը զհօրեղիօրէն
յուստահատ, անձնական կեանքի պահպանման միջոց-
ներ կը փնտռէին ամէն զնով:

Օգոստոսի մէջ էր կարծեմ, երբ օր մը Քանի
լեռը եկան յանկարծ Վարդենիս գիւղի մեր կարեւոր
ընկերներէն Մարտիրոսը և Յարութիւնը: Ըսին թէ
եկած են խորհուրդ ընելու Վարդենիսի չափերու
(կղզիներու) մէջ ապաստանած ժողովուրդի փրկու-
թեան մասին: Գ'ուզէին իմանալ թէ պէտք է Քան
դան և սեղի միանան, եթէ ոչ փորձէին անցնիլ ուս-
սակա՛ն բանակը, որ իրենց ըսելով, հեռու չպիտի
ըլլար իրենցից:

Ի հարկէ խորհուրդ չառնինք անցնիլ 50 քիլօ.

մէթր մուհաճիրներու շղթաներու մէջէն Բոն հասնեալու համար, քանի որ մեր վիճալը աւելի ծանր էր. թելադրեցինք իրենց որ նախ փորձեն կապուել բուռառակին հետ, ապա անոնց պաշտպանութեան առկ ժողովուրդը փոխադրեն անոնց կողմը:

Լաթի մը վրայ նամակ մը պատրաստեցի բուռառակի բանակի յառաջագահ հայ կամաւորական գունդերուն ուղղութեամբ, աղերսելով որ ժամ առաջ քանի մը հարիւրեակ ձիաւոր ուժեր ղրկեն Գոնէ մինչև Մեղրադէտ, նախապէս խորոյկներու սիջոցով նշան առնելով սեղ. Այդ շարաքային, մեր պաշտպանութեան առկ, լեռներէն կ'իջնցնէինք ցրուած ժողովուրդը և մուհաճիրներու մէջէն, թէև զօհերով կրնայինք հասնել մեր կամաւորներուն:

Վարդ նիսի երկու ընկերներն ալ հեռացան, մեր փրկութեան յոյսերու թելը իրենց հետ առնելով:

Օրիշա՛ր—երկա՛ր օրեր, արշալոյսէն մինչև վերջալոյս, դիտակա հանդիպակաց լեռնաշղթաներուն ուղղած սեւ նշանի կը սպասէի...

Օր մը միայն արշալոյսին, նշմարեցի, որ նէմրուծի քովէն, Ախլաթէն դէպի դաշտ, կ'իջնէին անընդհատ ահագին փոշիի ամպեր. բուռառակն զօրքն էր, արդեօք Հոգեկան աննկարագրելի ուրախութեան սպասումի և յուսախաբութեան շատ վայրկեաններ ապրեցանք: Բայց երբ իջած էինք լեռներէն, այն առանց կրցանք հաստատել, որ անոնք բուռառակն բռնակին առջևէն հալածական ջրերու տեր էին իրենց օտարներով ու հոտերով, որ սարսափահար արագութեամբ կը լեցուէին Մշոյ դաշտը: Այդ ալ կը սխիթարէր և յայտ կը ներշնչէր մեզի. կը խորհէինք թէ բուռառակն բռնակը հեռու չէ Ախլաթէն և մեր կտուրահանգանքը կրնան հասնել մեր կամաւորներուն:

Այս անուշ յոյսերով ապրեցանք շաբաթը օրեր. մեր յոյսը աւելի թափ առաւ, երբ դիտեցինք Գրգուշ լեռան կրճին ծախի ահագին ջուրները. գիւղ մըն էր որ կ'այրէր: Շատ լիտոյ երբ կովկաս հասած էինք, հօն հասկցանք, որ Վարդենիսի ժողովուրդը, մեր հինաւուրց քաջարի Հասրաթի առաջնորդութեամբ, եղէգնափութեան էին եւ անվտանգ հասեր է բուռառակն բանակին:

Անդրանիկն է ընդունելու զիրենք. կարգացեր է մեր նստակը և լսելու մեր վիճակի մասին անոնց բերանացի պատմութիւնը. բայց նոյն օրը բուռառակն հրամանատարութենէն նահանջի հրաման ստանալով, շատ պարագաներու մէջ ըմբոսա Անդրանիկը, հարկ համարած է ենթարկուել սպալակոյտի հրամանին և անմիջապէս նահանջած է:

Անդրանիկի այդ «կորգապահութեան» վրայ, մինչև այսօր ալ պառնութեամբ կը խորհիմ:

Հարցուցի իրեն որ մը այդ մասին. առդմա գիտական հեղինակաւոր զիրքով մը ինծի դիտողութիւն ըրաւ թէ — ես չեմ հասկնար զինուորական շարժումներէ. ինչպէ՞ս ինքը կրնար սինակ մնալ այդ քան ներսը, թշնամիի երկրին մէջ, երբ ամբողջ բանակը կը նահանջէր...

Մուհաճիրներու ահաբեկ փախուստէն քանի մը օր վերջ, նոյն լեռնաշղթաներէն երեքսն հար փոշիի ամպեր. դէպի դաշտ կ'իջնէր մեծ խուսք մը ձիաւորներու:

Անոնց ղդուչաւոր և հովհարի ձևով փռուած դանդաղ յառաջնադաշնութեն և հազուադէպ ընդհանուր նրէոյթէն դատելով, հաւատացած էինք որ բուռառակն հետախոյզ խուսք մըն էր առիկա:

Եկան հասան մինչև Մկրագոմ, մասն աւեր

այդ գիւշը և յօռ կէս ժամէն գարձեալ նոյն ճամբով վերադարձան, անհետացան լեռներու մէջ, փշրելով մեր բոլոր յօյսերն ու սպասելիքները:

Խորապահած հաջուով՝ հաշտւեցանք այլեւս
անխուսափելի մահուան հետ. Այնուհետեւ անառարբ
ու անպզտ, Եւրոպականներու պէս ցորեկները կ'իյնա-
յինք պուրակներու թուփերուն մէջ, փշերն երբ դուրս
կ'ելլէինք ուսանչիք փնտաելու, աեղ փոխելու կամ
մեր ժողովրդի բնկորներուն հանդիպելու:

Գիշեր սը, երբ այսպէս ձւրէ սը կը բարձրա-
նայինք, պուրակի սը խորքէն եկեղեցիի մեղեդիին
նժանոզ կերկերուն ձայն սը լսեցինք: Յուշիկ սը ա-
ռաջացանք և հեռուն, խաշօր ժայռի սը սասուերին
սէջ. երեցաւ խաբոյկը, օրուն քով մարդոց սև ըսա-
ուերներ կ'երևային:

Մասեցանք. կիսամերկ. ցնցոտիներու մէջ պըլ-
լուած մարդոց և կանանց խուժք սըն էր, որ կիսա-
բոլորակ կապած՝ շրջանակի մէջ էին առած կիսա-
մերկ պատանի յը և դեռաւոր աղջիկ մը, իսկ անոնց
դիմաց, կարծես կրակով ներկուած, երկար մօրուքը
հովին՝ ծերունի քաւանան էր կանգնած գիրք մը
կուրծքին, զլուխը սպառնակաւ և պաղատագին դէպի
սև երկինք, օղիողորմ սեղեդի մը կ'երգէր — պսակ
էր որ կը կատարէր:

Կը նայէի ապշած և սարսափահար. խելագար
էին անոնք, թէ՛ ժահը արհամարհող կոյ անոր գո-
յու թեան մասին գիտակցութիւնը կորսնցուցած
Վարդիկ. անոնք կ'ուզէին որ չմարի հայի կեանք—
ջախք... :

Անցանք հետույն աննշար. բարձրացոնք լեռը
և անհետացանք:

Արշալոյսը նոր էր բացուած, և ահա ամէն
կողմէ հաժադարկերը վերսկառն. երկար ականջ: Երբ

Վերջապահին կ'իջնէինք լեռնէն, նոր ապաստան մը
դռնէն ու մասուղքով, կ'անցնէինք նորէն ճարսնի-
ւի՞ր պուրակէն... Մարտի խարոյկ մը և շաւղը
բազմաթիւ դիպակներ. նորապսակ զօրք իրար քով
երկնցած էին, խարոյկին նստան անկենդան:

Դրառական հորդանները մեղ հանգիստ չէին առար. անոնց վրայ աւելցան նաև ոռոս բանակի առջեւէն փախչող չէրքէզ և Թիւրք հաղաթաւար բազմութիւնները, արօք իրենց հօռնրով, սայլերով և ընաանիքներով կը լեցօւէին մեր լեթան յաորօաը, երբեմն յանկարծ կը վերնային, յառաջանալով դէպի Մուշ եւ Օղնուտ, երբեմն ալ կը վերադառնային:

Անոնց այդ շարժումներէն յետոյ նոյնպէս կը
կռահէինը կռիւներու ընթացքը :

Այս մօտահիշերները երևի իմանալով որ դեռ
ողջ մնացած հայ բեկորներ կան, թերև՝ վախճալով,
որ օր սը այդ յուսահատ բեկորները կրնային գոհ
ալ իրենց վրայ, փորձեցին իրենց լաշտերի սեր
քանը, Հաւատորիկի և Բերդակի կողմի ձորերէ՝ Դեռ
ձորը չմտած, ետ մղեցինք անոնց ձիււորները: Կեդ-
րոնէն երկրորդ փորձ սը ըրին դէպի լեռ բարձրանալ.
Բայց երբ զարկինք անոնց գլխաւորը և քանի սը
ձիււորներ, խուճապահար վերադարձան:

Շատ անգամ ծրագրեցինք խումբերով դաշտ
իջնել, սարսափ ձգելու մուհամեդիսներու մէջ և մա-
հումանդ քիչ յը սուունդ ձեռք ձգելու (չխար, ցօրեն
ևայլն), բայց անհնար եղաւ քանի յը հօգի իրար քով
բերել և խումբ մը կազմել: Երբեմն կ'իջնէինք մեր
լերան վտարի լանջերէն, Հաւատաւրիկի և Ասադի գո-
մերու քովերը՝ լըռած այգիներէ և բանջարանոցներէ
պաշար բերելու:

Անգամ մը, երբ քիչ մը գնանաթնձօր եւ ժուռ
խաղող գտած կը վերադառնայինք, յանկարծ մեր

առջև դառնալ էինք անառնութներ, առնակալան պատա-
ռառած համադրեալներով: Անդէն էին, վիզէն կախ-
ուած ռնէին սիայն իրենց պաշարի պարկերը:

Մեղի ապառառն եղող լեռնային տարածու-
թեան մէջ առաջին անգամ էր որ լատաղը իր ու-
թովս կուգար մեր ձեռքը ինչու: Անսիջապէս ի
հարկէ կառնեցինք որ առնք թրքական բանակէն
դասուիք զինուորներ էին և հաւանաբար մեր լեռ-
ներու ճամբով դէպի հարաւ կ'երթային:

Պաշարեցինք զիրենք առանց կասկած ներշնչ-
չելու: ձեռքանք քիւրա (վայրենի արաբներու
տեսք ունէինք արդէն) և մեզմէ մէկ քանիները դա-
սուիք զինուոր, նստեցուցինք մեր բաւարակին մէջ և
հարցուփորձի սկսանք:

Փախած էին Պուլանըի ճակատէն. թիւը
բանակը կ'ըսէին, կազմալուծուած է. կէսէն աւելին
հիւանդ. սնունդ չունին և ոչ ալ հազուադէպ իրենք
խօսք մէկ ըրին և փախան. կ'ուզեն երթալ դէպի
Մուսուլ, Ընկերներու աջքերուն մէջ կրակ նշմարե-
ցի. կառաղի վրիժառութեան բոց էր. հուս—հուս
պիտի ուտէին. մարդկային գուլթի ոչ մէկ նշոյլ մնա-
ցած էր մեր մէջ. լռելեայն անոնց մահաւան վճիռը
առած էինք արդէն, մանաւանդ իրենց պարկերուն
մէջ ալ պէտք է որ սնունդի պաշար ունենային...

Մեր լաւ թրքախօս ընկերներէն 5—6 հոգի,
իրար աչք ընկով, ըսին թէ իրենք ևս դէպի հարաւ
պիտի մեկնին և առին իրենց մէջ ու հեռացան: Դա-
շոյնով խողովողած էին թիւը զինուորները. առած
էին սիայն անոնց զինուորական վերի հազուադէպ
(որ յետոյ օգտակար եղան մեզի) և պարկերը. օրոնց
մէ մէկը ինծի բաժին ինկաւ: Ծառ յետոյ երբ մեր
ոտքերը ալ կողմերը ինկան նորէն, տեսանք անոնց

գարշահօտ դիակները, սեւցած, ուռած և կիսովին
նեխած:

Դրդական հորդաներու որսորչուները մեր ժո-
ղովուրդի վրայ հեղեղեալ աւելի կատաղի և աւելի
մեծ չափերով տեղի կ'ունենային:

Այդ պատճառով ալ անհաւա զինուած ուժերն
մեզի միացան իրենց կիներով և երախտներով և
դարձանք 30—40 հոգի:

Անհնար ալիւս անշնչակ շարժուիլ և պահուիլ,
Մեղի միացողներէն տեղնկացանք, որ պատուելի Գրի-
գորը իր ընտանիքով դեռ կ'ապրի և պահուած է
է մեր հանգիստակաց ձորի խոր պուրակի մը մէջ:
Դիտակով կը դիտէի այդ պուրակը, որուն շուրջը կը
վիտային քրտակաւ խմբերը, տնաքին ժխոր բարձ-
րացներով:

Անոնց քովերը խմբուած էին ոչխարներու հո-
տեր, կ'ենթադրէինք որ հայերէ լալիւսակուած հո-
տերն են, որ կը բաժնէին, որովհետեւ վայրենի կան-
չերով կը կուտէին և կը ցրուէին հոտերը:

Իրիկուան մօտ էր արդէն, երբ սկսան հեռա-
ւալ: Այդ միջոցին յանկարծ ձորի մէջէն հրացաններու
ձայներ լսեցինք. իսկ քիչ յետոյ առանց տարձանակ
մը պատասխանեց անոնց, մէկ անգամէն առա հար-
ուած աւալով, կասկած չկար որ պատուելի Գրիգորի
տեղը դառած և պաշարած էին: Իրիկուան աղջամուղ-
ջի մէջ հազիւ շարժող շաբաղներու ստուերները կը
տեսնէի. հրադէններու ձայները 15—20 րոպէ տեւե-
ցին միայն, այնուհետեւ մեծաւային լուռութիւն արեց.
հասկցանք որ պատուելի Գրիգորը և իր ընտանիքը
սպաննուած էին:

Նախապաշարուս պիտի համարուի, սակայն
չառ տարօրինակ էին իմ երազներս. անոնք ընդհա-

բապէս ձերբու կամ օձերու շուրջ կը դառնային: Երբ Օձ տեսնէի, անպատճառ ընդհարում մը պիտի ունենայինք կամ յարձակում մը պիտի կրէինք. իսկ երբ ձերբու հետ կապուած ըլլար, օրը խաղաղ կ'անցընէինք: Եւ այս նշանները գրեթէ անխալ էին:

Պատուելի Դրիգորին գերեզման դարձող խոր ձորին վերը, լեռնալանջի մը պուրակին մէջ գիշերեցինք օր մը: Մեզ հետ էին 15—20 հոգի՝ կիներ, տարեր և մանուկներ, վերջիններէն սիւայն սէկ հաա կար, որ իաղիւ 5—6 ամսուան էր և սաստի չէր ենթարկուեր, միւսները բաւական մեծ էին:

Մեր պուրակէն վար, հողիւ քսան քայլի վրայ կ'անցնէր լեռնային ճամբան, օրուն մօտ փօքրիկ աղբիւր մը կը հոսէր: Իրիկուան կողմը, երբ մերինները կամաց ձայնով կը խօսէին, ճամբայի վերէն գոռում—գօչումով վար կուգային խոււք մը սարդիկ՝ քիւրաւեր էին, որոնք պիտի անցնէին մեր շատ մօտէն անցնող ճամբայէն: Սարսափահար ամենքս շուռչերնիս իսկ պահեցինք և զսպեցինք երեխաները: Դիւրաւոր կը մօտենային:

Այդ սիջոցին, երևի մօր կամ հօր սաստէն վախցած պզտիկ մանկիկը ճիչ մը արձակեց և սկսաւ լալ... Մենք քար կտրեցանք. վառնգը ակներև էր. քիւրաւերու խումբը ըստ սովորութեան, իրար ընդհատելով և գոռում գոչումով մօտեցաւ աղբիւրին: Յանկարծ մեր փոքր մանկիկին ձայնը կարծես սուրով կտրեցին. սեռելային լուսթիւն տիրեց: Այդ սիջոցին էր, երբ քիւրաւերը հաւաքուած աղբիւրի շուրջը, շուր կը խմէին, օր տեւեց մօտ աստ բուշէ, ապա պանդաշօրէն հեռացան:

Ապա շունչ առինք. հայրը խեղդած էր իր մանկիկը, և այս գիշով փրկուեցանք մենք...

Այլևս վայրենի կենդանիներու կերպ էինք...

ամօ. մեր օտքերէն ու ուտերէն ցնցափններն էի կախուած. օտքերնիս մաշուած արեխներու մէջէն քարերու, մացառներու շարժումով, կարծի վերջերով ծածկուած էին, դէմքերիս մօտ հողի գոյն էին ալած, և սենք, տարողջովին օսկրացած կմախքի էինք վերածուած:

Կը տեսնէի շուրջս դառնող ընկերներէն մօտեանդ մէկ քանի լուր տառապանքը ինծի համար: Անոնք գերմարդկային ճիգ գործ կը զնէին պատառ մը հաց կտոր մը շաքար գանելու և ամօքելու իմ ֆիզիքական տառապանքս:

Դա զի կը հաւաքէինք երբեմն և ռթէյօ կը չինէինք, որ քիչ մը ուտ կուտար մեղի:

Բան լեռը այլևս վառնգուած էր: Թուստիւն բանակէն ալ յոյսերնիս կտրեցինք և օրօշեցինք անցնիլ Մառնիկա լեռները:

Սարսափելին այն էր, որ պուրակներու տերևները սկսեցին էին թափիլ և այլևս չէինք կրնար ծածկուիլ թշնամիներու աչքերէն:

Կեանքը ալ շոյունհետեւ ալ աւելի անտանելի դարձաւ: Մեր ընկերներու մէջ իսկ անհաստատ իրենք զիրենք սիւայն աղատելու զգացումներ արթնցան և միտածմանակ նեղսրտութիւն, կասկած՝ միսիւնց հանդէպ: Այդ տեսակէտէն Պօլէի Արշակը (Մճօյի եղբայրը) շատ կը կասկածուէր ինծի հետ եղող ընկերներու կողմէ. կ'ըսէին թէ դա մը կը սիւթէ մեզի դէմ, թէ ինչօք և ի՞նչպէս, չկրցաւ հասկնալ: Միայն երբ կը հանդիպէինք իրեն, ժամադէմով և թշնամական հայեացքով կը դիտէր իր մօտիկ ընկերները:

Այս սթնուորաին մէջ ամենքիս միտքը աւելի անհաւաքին կ'աշխատէր. ճօր մը գանել ազատելու հաւար դժօրալին կեանքէն: Ոչ սէկ փրկութիւն կար

այդ վիճակին մէջ մնալէն: Պէտք էր ուրեմն վերջին ճիգ մը գործ դնել՝ հասնելու ուսական բանակին: Այս էր անա մեր բոլորիս մասնուածը: Բայց առիկա անկարելի կը համարուէր: Ինչ պիտի ընէինք մեզի հետ եղած անագին թիւով կիներն ու երեխաները: Այս մասնագութիւններուն շատ անգամ կը պատասխանէին — «կին ու երախայ միշտ կարելի է ունենայ. աղաւարդն է որ պէտք է ողջ մնայ, առն օղախը ան պիտի պահէ» — այսպէս կը դատէին անոնք: Ու իբրորսէ գողանի, սահմանը անցնելու պատրաստութիւններ կը տեսնէին — առաջնորդներ, ուղեկիցներ կ'որոշէին և պաշար կը պատրաստէին:

Ձիս շրջապատող ընկերներէ ոմանք նայնպէս կ'աշխատէին այդ ուղղութեամբ և միշտ ի հարկէ իրարմէ գողանի: Անտարբեր էի դարձած բոլորովին այդ ամենի հանդէպ. ինծի անկարելի կը թուէր հասնիլ անվտանգ ուսական բանակը, իսկ սեանիլ ճամբան թէ հոս՝ լեռներու մէջ — միւսնոյնը չէ՞ր:

Անպտեմբերը կը մօտենար և ցրտերը սկսած էին. քարայրի մը մէջ կարճ ժամանակ մը անցուցինք հիւանդ ընկերով մը քով, բայց մօտեցնելու քիւրտերը հոն ալ փորձեր էին բարձրանալ: Թէև փախցուցինք մեր գնդակներով, բայց սախալուցանք թողուլ այդ քարայրին ալ:

Անցանք Մանսիկա օտարերը. հոն պիտի հաւաքուէինք սահմանն անցնելու նախապատրաստութիւններուն համար:

Գիշերը իջնելուն պէս, Բանի ձորերով սկսանք յառաջանալ դէպի օրոշուած հաւաքատեղին: Երբ ձորի խորը իջած, կ'ուղէինք բարձրանալ լեռան հետեւեալ թէին վրայ և կ'անցնէինք ավերակ գոյի մը մօտէն, յանկարծ լոցիներ խուլ — աղերսական ու կից — կտուր ձայն մը: Նախ կարծեսցինք թէ քիւրտերը թակարդ

են լարած մեզի և շղթայի մը ձեով շարքը երկարեցինք, ու ապա մեզս երկու հագի, խիստ զգուշ մօտեցան գոմին: Մարդ ձայնը կը շարունակեր իր աղերսը հայերէն լեզուով:

Պաշարեցինք քոմը, քանի մը հագի ներս մտան և մօմի կտոր մը վառեցին. լցեխօտ լաւակին վրայ փռուած էր Աւրանայ Արամը...:

Վերաւորուած քիւրտերէն, մեր անվեհեր հայադուկը, քաշելով կամ օղախով, անագին ճամբայ էր կտրած. ծածկ մը գտնելու համար և միշտ այն յոյսով որ թափառող հայերէն հայերէն մէկը կրնար այդ կողմերէն անցնիլ ու զինքը գտնել:

Երկու վերք ունէր, մէկը սուսին և միւսը կուրծքին:

Վերքերը լայնաբերան էին և խոր. անոնց մէջ կօլտերով օրդեր կը վխտային...:

Ճանչցաւ մեզ ու լացաւ:

Կարծես օրադան խորանի մը տակ՝ լուռ ու մօռնի խոնարհած էինք մեր նախապահին դիմաց, որ անտրտունջ մահուան կը սպասէր և կարծես երջանիկ էր որ շրջապատուած է իր ընկերներով:

Երկար նայեցաւ մեզի կիսախաւառի մէջ վառուող իր բոսորային աչքերով ու մըմնաց:

«Իմ բանս վերջացած է. մի թողնէք զիս այսպէս, սպանեցէ՛ք ձեր ձեռքով...»:

Մարառացինք: Ո՞վ էր որ ձեռք պիտի վերցնէր այս նուիրական կեանքին վրայ:

Դուրս եկանք. կծկուցանք գոմի դրան քով դարգուրանքով, մօլթին մէջ թաքցնելով մեր հայաեացները, լուր և մահուան պէս ախար:

Մեր շարքերէն առաջ եկաւ Արամի փեսան:

Թրքական նախկին ղրնուոր, փողահար վաճառը ու
ըսաւ .

— Ինծի կ'իյնայ, ապառել Արաժը իր առա-
պանքէն :

Մաւա ներս : Լսեցինք որ չչնչաց Արաժին .

— Հալալ էրէ ինծի իմ ազիդ ախպէրս . . .

Տասնօրի երեք հարուած . վերջացաւ . . . Մար-
մինը ամփոփեցինք դոմի պատին աակ մեր փորած
գերեղմանին մէջ ու հեռացանք գլխիկոր :

Այսպէս սեռու Տարօնի Արամը :

Մեր համախառման արդիւնքն այն եղաւ, որ
Մարտիրոս վարժապետի (տումը մեկնեցաւ իւր պի
սական բանակ :

Նոր յոյս մըն ալ անոր կապեցինք և անցանք
Շիրիճոր : Խոր ձոր մըն էր դէպի Սասուն տանող,
որուն յառակը շատ փոքր ու նեղ պուրակ մը կար :
Հոն ստանք և չորցած առուի մը մէջ պառկեցանք՝
յոգնաբեկ ու ջախջախուած :

Երկիւղի ու վառնքի գաղափարը կորսնցուցած
էինք . մեքենայական էին մեր շարժումները, մեքե-
նայական էին և մեր միտքերը որ այլեւս չէին աչ-
խառնուր : Գիշերաչրիկներու նման յամր և արձաննե-
րու պէս անզգայ ու անտարեր էինք :

Յօրեկ էր, երբ բաղձաթիւ հրօցաններու ո-
րօշը արթնցուց մեզ : Հաշիւ չի տուինք թէ ուրկէ
էր, մինչև որ լինդակները սկսած էին ծեծել մեր
քովերը :

Մասնուած էինք, յարձակու՞մ մըն էր թէ՞
քիւրաւորը գնդակներով կը խուզարկէին պուրակը :
Հրաշք էր որ ոչ մէկիս չգալաւ առանձաններով ար-
ձակուած գնդակներէն և չէր մէկը :

Մեր կողմէ՝ ո՛չ մէկ ձայն : Տառ րոպէ հազիւ

աւեց ու ձայները լռեցին :

Այդ տանն էր որ միշտ ունեցած էր նա-
յելու : Լեռներու թևերով ձորք կ'իջնէր քիւրաւոր
հրկար շարան մը, բայց սեղմէ հեռու էին և վառնքը
անցած էր :

Գիշերը, երբ թողինք պուրակը և բարձրա-
ցանք լերան թևերուն վրայ, հանդիպեցանք Սասու-
նէն եկած երկու երիտասարդներու, սուրհանդակներ
էին Ռուբէնէն ղրկուած :

Երկրորդ անգամն էր որ իսկապիւն մեզ փնտ-
ռելու : Ռուբէնը կը հարցէր թէ ողջ ենք, և կ'ազգէր
իստանալ թէ կրնա՞յ մեր ջով իջնել :

Սուրհանդակները պատմեցին որ Սասունի ջար-
դէն վերջ, Ռուբէնը Փեթարի Մանուկի, Ախայի, Զո-
լայի, Մուշեղի և ուրիշ մէկ քանիներու հետ պահ-
ուեր է քարանձաւներու մէջ, բայց անկարելի է հոն
երկար մնալ . քիւրաւորը օրսկան շուներու պէս ամէն
քար կը հօտոտեն :

Գիշերի որ գան : Բանի մը սրէն եկան անոնք՝
բզբառաւ ու առապած :

(«Վէ՛Մ» հանդէսէն)

128
92
4
99

“ՆԿԵՐՔ ԿՐ ՈՒՇԿԱԿ, ԴՍԿԹ ՆՈԿՈՆԴ

2012

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001633

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001632

